

Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590

door

VALENTIJN PAQUAY

Inleiding

Bouw en vormgeving van de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk kregen gestalte in een cultureel milieu dat bepaald werd door het laat-middeleeuwse westers christendom dat wezenlijk verschilt van het latere contrareformatorische rooms-katholicisme. Is de katholieke Kerk sinds het Concilie van Trente (1545-1563) - en nu nog - sterk gecentraliseerd, de middeleeuwse Kerk was vooral een regionale Kerk die wel de autoriteit van de paus erkende, maar niet vanuit de Romeinse curie werd bestuurd. Tijdens de middeleeuwen nam Breda geen bijzondere plaats in binnen de kerkelijke hiërarchie. Tot 1559 was het bisdom Luik het bestuurlijke raamwerk waarbinnen de parochie Breda functioneerde. Dit immense diocees en zijn administratieve onderdelen kenden eigen regionale accenten. Breda viel onder het landdekenaat Hilvarenbeek onder leiding van een gekozen landdeken, dat op zijn beurt deel uitmaakte van het aartsdiakonaat Kempenland, onder leiding van een benoemde aartsdiaken. De contacten met de Waalse bisschopsstad liepen dus over verschillende bestuurlijke lagen.¹

Heer, derus en volk

De jonge en betrekkelijk kleine parochie Breda was ontstaan door een verzelfstandiging uit de omvangrijke 'oerparochie' Gilze en lag ingeklemd tussen de moederparochie en haar latere afsplitsingen. De parochiekerk wordt in 1269 voor het eerst vermeld, maar is zeker ouder. De oorkonde van genoemd jaar werd uitgevaardigd door de heer van Breda en vermeldt een bouwcampagne van een stenen kerk ('stene moinster') ten tijde van zijn voorouders. Dit brengt ons naar het begin van de dertiende eeuw. Uit het geografische patroon waarin de omliggende parochies vorm kregen, valt af te leiden dat de stichting van de Bredase parochiekerk teruggaat tot het begin van de twaalfde eeuw.² De aanwijzing van Maria als kerkpatrones kan in dezelfde periode worden gedateerd. Recent bouwkundig onderzoek en archeologische waarnemingen hebben aannemelijk gemaakt dat de voorganger van het huidige bouwwerk teruggaat tot omstreeks 1200. Die Bredase parochiekerk had een ongevoon ruime opzet maar was strikt genomen toen nog een dorpskerk. Breda, gelegen bij de burcht van de heer, kreeg in 1252 stadsrechten en bevestigde zijn bevoorrechte status met een schepencollege en een ommuring.

Het parochiaal gebied onder de naam Breda omvatte behalve de ommuurde agglomeratie ook nog een paar dorpen langs de rivier Mark ten noorden van de stad. Deze rivier vormde de grens met de parochie Hage die eveneens was voortgekomen uit de moederparochie Gilze, maar op een hogere anciënniteit kon bogen. De rest van het grensverloop, namelijk dat met de parochies Ginneken en Oosterhout, volgde een grilliger patroon. De stadsvrijheid Breda besloeg een beperkt territorium waarvan de begrenzing afweek van die van de parochie. Het belangrijkste verschil was dat de Haagdijk, een buitenwijk van de stad, onder de parochie (Princen)Hage viel. De Bredase parochianen bestonden dan ook uit stedelingen en plattelanders.

Ook van Breda splitsen zich parochies af. Dit gebeurde zeker in 1313 met de noordelijke veenhoek Zonzeel en mogelijk was Oosterhout al omstreeks 1150 verzelfstandigd. In 1400 werd Terheijden een hulpparochie met beperkte bevoegdheden. De band met de moederkerk bleef bestaan en kwam tot uitdrukking in jaarlijkse betalingen en andere afhankelijkheidsbetuigingen.³ Aldus werd de parochie Breda in oppervlakte gehalveerd en ging de snel groeiende stedelijke gemeenschap meer en meer de kern van de parochianen vormen. Naar schatting telde de stad omstreeks 1525 zeven- tot achtduizend inwoners. Toen maakte de stad een bloeiperiode door, maar zou weldra door de uitbrekende Nederlandse Opstand een zware terugslag te verwerken krijgen.

Kerk en kerkhof

De middeleeuwse parochiekerk vormde een middelpunt voor de toenmalige plaatselijke samenleving. Meer nog dan de stad, die slechts aan een klein aantal burgers privileges verschafte en talrijke inwoners negeerde, gaf de kerk alle Bredanaars het gevoel tot een hechte samenleving te behoren. Deze religieuze gemeenschap zou haar kerk uitbouwen tot een stadskerk. Een integraal onderdeel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk vormde het kerkhof, dat kerkelijk grondgebied was en derhalve immuniteit genoot.⁴ Vóór 1828 vond de Bredenaar op de begraafplaats rondom de kerk midden in de stad zijn laatste rustplaats. Het was een afgebakend terrein met een ommuring, poorten, hekjes en roosters. In de loop der eeuwen onderging het de nodige veranderingen.⁵ Kort voor 1500 werd zelfs de noordelijke huizenrij tussen Markt en Torenstraat gesloopt om meer grond ter beschikking te krijgen.⁶ Door de vijftiende-eeuwse uitbreidingen van het kerkgebouw zelf bleef er immers steeds minder open terrein over. Door de aanleg van een kooromgang annex kerkhuisjes in de zestiende eeuw werd de oude rooilijn ter hoogte van de Markt overschreden en dit ging ten koste van de openbare ruimte. Het kerkterrein (de Reigerstraat bestaat pas sinds de zeventiende eeuw) kreeg zo de vorm van een onregelmatig trapezium (circa 70/55 bij 80/65 meter).

Van het Bredase kerkhof waar eeuwenlang parochianen werden begraven, bestaat geen spoor meer. Na de opheffing in 1828 is het hele terrein geruimd. Van het middeleeuwse kerkhof kunnen we ons, als volgt, een idee vormen. Binnen het ommuurde terrein lag bestrating en bevonden zich verschillende gebouwtjes en werkplaatsen - overblijfsels van de jarenlange bouwwerkzaamheden - die een herbestemming hadden gekregen. Zo had men de hijsinstallatie laten staan om voortaan dienst

1. Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda.

te doen als 'stadswaag'. Sinds omstreeks 1540 vormden eenkamerwoninkjes en winkels een rij kerkhuisjes waarvan de meeste pas in de afgelopen eeuw om 'esthetische' redenen werden gesloopt.⁷ Langs de noordrand waren bomen neergezet om reigers te laten nestelen.⁸ Op de hoek van de latere Havermarkt stond een knekelhuisje.⁹ Bij een van de ingangen bevond zich onder een afdakje een 'Ons Lief Heer opten Steen' ofwel een 'Christus op de koude steen'.¹⁰ Elders stond beschermd achter hekwerk een Heilig Graf.¹¹ Her en der markeerden houten graftekens en stenen zerken, waarvan een deel al in 1580 werd weggehaald, begravingen.¹² Bij bepaalde gelegenheden werd het kerkhofferrein gereinigd en liet men graven ruimen.¹³

Pastoor en waarnemer

Een logisch gevolg van de kerkstichting was dat de benoeming van de pastoor in

2. Interieur van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda.

Breda exclusief was voorbehouden aan de heer. Diens collatierecht bleef tot 1795 bestaan. Op basis van dit recht deed de heer voordracht van zijn kandidaat aan de kerkelijke autoriteiten en benoemde hem na hun instemming.¹⁴ Omdat de Bredase parochiekerk de status van 'kwart kerk' ('ecclesia quarta') had, voltrok de landdeken van Hilvarenbeek de installatieplechtigheid, waarbij de nieuw benoemde pastoor kelk en missaal kreeg aangereikt.

De middeleeuwse pastoors lieten de feitelijke zielzorg over aan een plaatsvervanger of 'vicecuratus'. Deze ingehuurde priester las de missen op zondag en bediende de sacramenten. Bij aanwezigheid van de pastoor zal deze geestelijke zijn eerste assistent zijn geweest. De officiële pastoors bekostigden hun vervanger uit eigen middelen, maar bleven wel verantwoordelijk voor de kerkelijke vieringen. Sinds dat het Bredase kerkgebouw ooit op een dag midden juli was ingewijd, werd het feest van

de kerkwijding (kermis) dan ook altijd op een zondag rond 15 juli gevierd. Sacraal middelpunt was het hoogaltaar, gewijd aan de kerkpatroon Maria. De pastoor volgde voor de liturgie de bisschoppelijke richtlijnen zoals geformuleerd in het Luikse sta-tuut van 1288, dat tot aan de Contrareformatie gold.¹⁵

Deken en kanunniken

In 1303 werd de parochiekerk van Breda door toedoen van de heer verheven tot een kapittelkerk of collegiale kerk. Een kapittel was een collectief van wereldlijke (dat wil zeggen: niet volgens een kloosterregel) in gemeenschap levende geestelijken die door regelmatig gebeden te zingen een permanente eredienst in stand hielden. Met dat doel kwamen de kanunniken op vaste tijdstippen van de dag bijeen in het kerkkoor waar ze, gehuld in koorkap, in de koorbanken plaatsnamen om de getijden te zingen. Zij hielden ook vergaderingen om hun interne aangelegenheden te rege-len, waarbij zij zich hielden aan statuten en gedragsregels.

De kanunniken leefden van vaste uitkeringen uit een stichtingskapitaal, zogehe-ten prebenden.¹⁶ Het Bredase kapittel kreeg, naast een startkapitaal, van de heer ook alle tienden binnen het parochiegebied en zeggenschap over alle kerkelijke zaken.¹⁷ Daarmee werd het de belangrijkste kerkelijke instantie ter plaatse, waaraan ook de heer zelf beweerde zich te onderwerpen.¹⁸ In 1309 werden elf koorheren geïnstal-leerd die onder leiding stonden van een deken. De pastoor was sedertdien aan hen ondergeschikt. De Bredase kanunniken hielden hun jaarvergaderingen daags na Servaasdag, op 14 mei, ter herinnering aan hun oprichting. De heer completeerde het kapittel in 1372 met een twaalfde prebende. Het aanzien van het twaalfkoppige Bredase kapittel was buiten de regio niet al te hoog.

De heer benoemde alle koorheren en schoof vaak protégés naar voren. Vooral zonen met een adellijke achtergrond vonden hier een levenslange riantie positie. Voor sommigen was het kanunnikaat niet meer dan een lucratieve inkomstenbron. Zij vormden de plaatselijke intelligentsia, want velen van hen hadden een universi-taire opleiding genoten en waren theoloog, jurist of medicus. De heer schakelde deze ‘magisters’ in bij het landsbestuur. Alle kanunniken genoten een geestelijke sta-tus, al waren zij niet allemaal priester. Bij gebrek aan een echte kapittelimmunitet - een territorium dat aan de rechtsbevoegdheid van de wereldlijke autoriteit is ont-trokken - woonden de kanunniken overal verspreid in de stad. Als geestelijken ston-den zij onder kerkelijke protectie en konden niet door het wereldlijk gezag ter ver-antwoording worden geroepen. Het was niet ongewoon dat kanunniken tal van ne-veninkomsten hadden. Cumulatie van prebenden bij meer dan een kapittel werd tegengegaan door de eis dat de kanunnik zich daadwerkelijk moest vestigen in de stad.

Bij een jong en klein kapittel als dat van Breda, dat nooit een proost of ‘zakelijk directeur’ heeft gekend, kwam het nauwelijks tot een functiedifferentiatie. Wel ken-de men een ‘scolasticus’, een ‘custos’ en een ‘cantor’ - leidinggevende posten als schoolmeester, koster en koormeester - maar dit waren roulerende taken. De kanun-niken waren om allerlei redenen meer dan eens lange tijd afwezig. De absentie van kanunniken werd deels ondervangen door de aanstelling van vicarissen (‘vicarii’), die

eerst incidenteel werden ingehuurd, maar vanaf omstreeks 1465 een permanent statuut verwierven. Vanaf de vijftiende eeuw zou trouwens de deken, nogal eens een buitenstaander, vaker afwezig zijn. Een vicedeken verving hem dan.¹⁹ In 1463 onderging het kapittel een ingrijpende reorganisatie die aansluiting gaf bij de Luikse hervormingsbeweging rond die tijd.

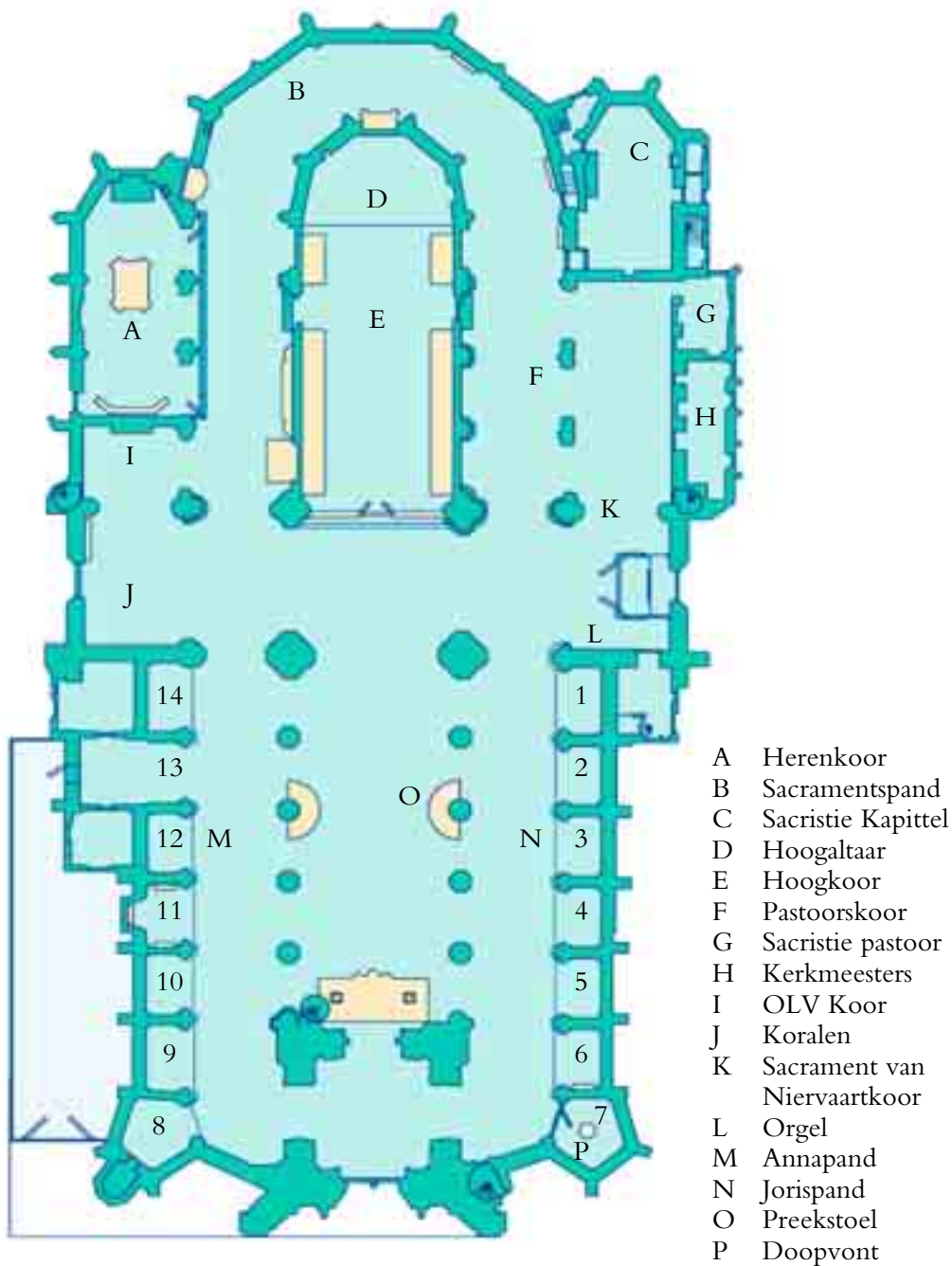
Bouw, aflaat en wijdingen

Vanaf 1410 werd de Onze-Lieve-Vrouwekerk op initiatief van de grondlegger van de dynastie Nassau-Breda, graaf Engelbrecht I (1404-1442), herbouwd in gotische stijl. Toen de bouw stagneerde, zocht Engelbrechts zoon, graaf Jan IV (1442-1475), met behulp van Bourgondische connecties steun in Rome. De paus verleende in 1446 aan het Bredase kapittel een aflaatprivilege waarmee de hervatting van de bouw kon worden gestimuleerd. Een kapitaalkrachtige Bredase vrouw genoot voor haar inzet zo'n aflaat.²⁰ Uit het pauselijk document blijkt hoe de catastrofale Elisabethsvloed, waardoor op 18/19 november 1421 grote delen van het Hollands-Brabantse grensgebied in de golven waren verdwenen, vijftientig jaar na dato nog altijd nawerkte. De nieuwbouw in Breda werd nodig bevonden omdat zoveel mensen die huis en kerk hadden verloren, daar ter kerke moesten gaan. Ook de overbrenging van een wonderbaarlijke hostie uit het verdronken Niervaart in 1449 werd op die wijze verantwoord.²¹ Dankzij het pauselijk aflaatprivilege en de aanwezigheid van de miraculeuze hostie raakte de bouw van de Onze-Lieve-Vrouwekerk weer in een stroomversnelling. In 1497 kon de Luikse wijbisschop het westelijk deel van het schip inwijden, mede dankzij het feit dat de stedelijke overheid aan de dakbedekking had meebetaald. Ondertussen werd sinds 1468 aan de bouw van de nieuwe toren doorgewerkt. De bekroning kwam er in 1509 op.

Hier volgt in hoofdlijnen een onderzoek naar de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waarbij wij ons hebben beperkt tot reconstructies van de interne inrichting, vóór 1590. Daarna volgt een poging altaren en fundaties in de kerk te lokaliseren overeenkomstig de zestiende-eeuwse situatie. Wezenlijke aspecten zoals de institutionele context met alle complexe ontwikkelingen evenals de snel wisselende personele invullingen van de verschillende functies moeten daarbij buiten beschouwing blijven.

Altaren en fundaties

Een 'kapelanie' was een kerkelijk ambt dat tot stand kwam door de stichting van een fonds om voor altijd missen te celebreren op een altaar toegewijd aan een of meer bepaalde heiligen. Zo'n 'capellania perpetua' ging gaandeweg in kerkrechtelijke termen ook beneficie heten.²² Aan een kapelanie werd een kapelaan of 'rector' benoemd, in principe voor het leven. Hierna geven we de voorkeur aan het gebruik van de uniforme aanduidingen 'altaar(fundatie)' respectievelijk 'kapelaan'. Een middeleeuwse kapelaan was dus geen assistent van de pastoor, zoals tegenwoordig het geval is.

3. Plattegrond Grote Kerk, situatie 2005.

Iedereen die zich met deze materie heeft bezig gehouden, nam als uitgangspunt het overzicht van altaren dat Van Goor in 1744 publiceerde. Zijn gegevens berusten op 'een zeer oud register voorheen in de Kerk berust hebbende'.²³ Gezien de daarin opgenomen jaartallen lijkt zijn bron, die als zodanig niet geïdentificeerd is maar wellicht een stuk uit de rentmeestersadministratie is geweest, te dateren van omstreeks 1575. Er kleven ernstige bezwaren aan deze bron. Allereerst vragen we ons af of de jaartallen daar wel kloppen, want uit een vergelijking met autonome feiten blijken aperte onjuistheden en onvolledigheid.²⁴ Ondanks de bezwaren biedt het overzicht van Van Goor wel unieke en onderling vergelijkbare gegevens over het vermogen per fundatie. Ook heeft Van Goor (hierna: G) de gegevens van in totaal 55 altaren uit de periode van 1300 tot 1574 chronologisch herordend.

Krüger nam in 1872 Van Goors gegevens klakkeloos over.²⁵ In 1912 baseerde Kalf zich eveneens daarop toen hij de eerste serieuze reconstructie van het kerkinterieur op zich nam. Mede dankzij de door Van Keppel in 1904 gepubliceerde gegevens en uittreksels uit de oudste kerkrekeningen kon hij tot een overzichtelijk schema komen.²⁶ Maar hij dacht wel al te gemakkelijk ordening te kunnen aanbrengen door, bij overeenkomst in patroonheilige, de gegevens aan een en hetzelfde altaar toe te wijzen.²⁷ De belangrijkste oude tekst die beschikbaar is, bevindt zich nu in het Bisschoppelijk Archief als onderdeel van een collectie archivalia afkomstig uit het katholieke schuilkerkencircuit. Die Latijnse tekst werd in 1912 gepubliceerd door Juten.²⁸ Het is een register van de inkomsten uit kapelanieën dat gekopieerd werd uit een begin-zeventiende-eeuws afschrift. Gezien de tot 1632 gedateerde aantekeningen in de marge van het register hing het kopieerwerk samen met het herstel van de katholieke eredienst na de Spaanse herovering en moeten we de kopie dateren tussen 1625 en 1629. Blijkens het opschrift werd de oorspronkelijke bron, die niet is overgeleverd, aangeduid als 'liber antiquus' en samengesteld in het jaar 1579. Toentertijd eiste de Nassause Domeinraad een grotere controle over kerkelijke aangelegenheden.

De oorspronkelijke informatie gaat terug tot 1563 en betreft een oudere bron dan Van Goor ons voorschotel. Ook deze basisbron voldoet niet aan de hoogste perfectie, want sommige rubrieken zijn zeer gedetailleerd, andere zijn weer erg summier. We houden ons, alle onvolkomenheden ten spijt, in het hier volgende aan de nummering van Juten (hierna: J). Al in de zestiende eeuw waren blijkbaar fundatiebrieven zoek (J 4, 13, 20 en 41: 'fundatio non reperitur'). Soms vermeldde men bepaalde gegevens niet, terwijl andere paragrafen zo uitvoerig zijn dat passages uit de stichtingsoorkonde moeten zijn geparafraseerd (J 27). De financiële informatie blijft, afgezien van boetebepalingen, beperkt tot de opmerking dat de kapelaan deelt in het offerblok.

De gegevens uit de basisbron hebben in hoofdzaak betrekking op het midden van de zestiende eeuw, in ieder geval vóór de Beeldenstorm van 1566. Omdat het kerkelijk leven zich afspeelde binnen het huidige kerkgebouw kunnen we ons de belangrijkste locaties concreet voorstellen. De basisbron somt in totaal 59 altaarfundaties op, waaraan nog verschillende belangen van het kapittel worden toegevoegd.²⁹

Weinig fundatiebrieven met betrekking tot de Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn integraal bewaard gebleven. Dozen vol charters werden in 1637 naar Den Haag afgevoerd en verdwenen daar later spoorloos. Bij toeval kennen we een enkel afschrift. Her en der doken bij intensief speurwerk nog wat losse gegevens op. Al met al blijft het bestand hoogst onvolledig en daarmee zullen we het moeten doen. Aan de hierna volgende chronologische presentatie hebben we enige vroegere gegevens gekoppeld.

Voor 1295 -1314

Het oudste bekende zijaltaar naast het aan de maagd Maria gewijde hoofdaltaar was eveneens een Maria-altaar. Raso II, heer van Breda (1291-1308), liet in februari 1295 zijn hofkapelaan, de Antwerpse norbertijn Michiel die tevens proost was van het zojuist verplaatste klooster Catharinadal, aan dat altaar de eredienst volbrengen. Voorheen waren aan dat altaar wereldgeestelijken verbonden geweest.³⁰ Deze maatregel kon de heer nemen, omdat hij de collator, en een van zijn voorgangers de stichter ervan was. Het altaar was begiftigd met een fonds van 40 pond Tours. Na het overlijden van Raso bekrachtigde zijn zoon Raso III (1308-1313) de regeling en stemde ermee in het altaar over te plaatsen naar de kloosterkapel.³¹ Ook zijn opvolger, Filips van Liedekerke (1313-1320), wenste in juli 1314 een regulier te benoemen met bisschoppelijke instemming.³² Hij bracht bij de bisschop naar voren dat de kapelanie toch wel zou verdwijnen, omdat die zou worden omgezet in een kanunnikaat voor het net opgerichte kapittel. De overplaatsing van dit Maria-altaar kon worden gecompenseerd door de overbrenging naar de parochiekerk van een Laurentiusaltaar, dat een deken van het Bredase kapittel in het klooster vlakbij het burchtstadje had gesticht. Dat de bisschop eerder minder toeschietelijk was geweest, kwam mede door het feit dat bij de voorafgaande voorstellen dit altaar voor de diocesane wereldlijke geestelijkheid verloren ging. Met de voorgestelde ruil was dit nadeel teniet gedaan en ging Luik akkoord.³³

Zodoende stond er vanaf 1314 in de Bredase parochiekerk een Laurentiusaltaar. Deze naam herkennen we in een aan Andreas en Laurentius gewijd altaar, in 1311 door deken Hugo van Hage gesticht. Het altaarfonds voorzag aanvankelijk in één mis per twee weken. Tijdens de zestiende eeuw stond het altaar in het Catharinakoor (J 12). Hugo van Hage stichtte in datzelfde jaar eveneens een Maria-altaar in de parochiekerk, dat later moet zijn verplaatst naar de Annakapel (J 55). Nog steeds in 1311 verrees in de kerk een altaar gewijd aan Petrus en Laurentius (J 11 = G 4), waarop oorspronkelijk slechts eens in de veertien dagen een mis werd gelezen. Nadien maakte een tweede dotatie een wekelijkse mis mogelijk.³⁴

Een priester, Hendrik Gruyter, nam in 1314 het initiatief om een altaar te stichten dat werd toegewijd aan Allerzielen (J 22), voor wie dagelijks na de metten een mis en een requiem zouden worden gelezen. Deze fundatie blijkt later op het hoogkoor gesitueerd en op het einde van de vijftiende eeuw geïncorporeerd door het kapittel.³⁵ Een Nicolaasaltaar bestond reeds in 1307 waaraan toen kapelaan Walter van Ykel was verbonden.³⁶ Er zijn in de zestiende eeuw twee fundaties die gegevens leverden over een Nicolaasaltaar. De vermelding van een exacte datum, namelijk 5 fe-

bruari 1330, verwijst naar het bestaan van een gedateerde fundatiebrief voor het Salvator-en-Nicolaasaltaar (J 5 = G 5), waarvoor priester Johan Greve drie missen per week had voorzien. In het begin van de vijftiende eeuw blijkt Ludolf van Uden als kapelaan verbonden te zijn aan het Nicolaasaltaar. Merkwaaardig genoeg legden, na een kardinaal, andere hooggeplaatste clerici van buiten Breda een claim op het Nicolaasaltaar.³⁷ Deze beide gegevens zijn voornamelijk niet met elkaar in overeenstemming te brengen. Uiteindelijk werd de Nicolaasfundatie verbonden aan het Heilige-Geestaltaar. In 1426 werd aan dit altaar nog de fundatie Maria Boodschap toegevoegd, waarmee de Antwerpse prelaat Anselm Smit, missen op zondag voorzag.³⁸

1330-1352

Een nieuwe fase die met het zojuist vermelde Salvator-en-Nicolaasaltaar in 1330 een aanvang neemt, tekent zich af door het feit dat een leek voor het eerst een altaarfundatie opricht. Op 15 september 1338 stichtte ene Robert Jansz een altaar voor de heilige Jacobus en voorzag het van alle ornamenten inclusief eigen miskelk en missaal. Aan de fundatie verbond hij de verplichting dat er mis gelezen zou worden op zes dagen in de week. Wanneer deze kapelanie vacant was, diende binnen een jaar een nieuwe priester aangesteld te worden. Dit gegeven danken we aan een bewaard gebleven afschrift in het kapittelarchief. De basisbron laat het bij een summier mededeling dat het Jacobsaltaar in een eigen kapel stond (J 58). Met deze schaarse gegevens worden we nader ingelicht over een van de oudste koren van de kerk.³⁹ In een Jacobuskapel aan de zuidzijde van de kerk stond het gelijknamige altaar dat drie fundaties heeft gekend. Een edelman Robert Zebrechtsz, knaap en (oud-)schout van Breda, breidde de fundatie van Robert Jansz verder uit. Een derde fundatie, door de Jacobsbroederschap in het leven geroepen, voegde hieraan nog één mis toe, zodat er iedere dag een mis werd gelezen, waarvoor de celebrant jaarlijks drie gulden ontving. Over de collatie wordt niets bijzonders vermeld. Robert Jansz was schepen van Breda tijdens het tweede kwart van de veertiende eeuw. De Bredase schout kennen we verder niet.⁴⁰ Van de Jacobsbroederschap, een gezelschap ex-pelgrims naar Santiago waarvan het oprichtingsjaar onbekend is, vernemen we evenmin meer dan dat er enig kapitaal voorhanden was.⁴¹

In 1340 volgde Claes van Oekel, schepen van Breda, met het stichten van één mis in de veertien dagen op een Laurensaltaar (J 23; onbekend bij G).⁴² Op dezelfde basis richtte een lid van de regionale adel, uit de familie Van Gageldonk, in 1347 een Jorisaltaar op (J 7bis = G 6). Later werden hier door twee supplementaire dotaties vijf missen aan toegevoegd.⁴³ De hoge ambtenaar van de heer en rentmeester gedurende vele jaren van het Land van Breda, Dirk Sterken, beschikte over ruimere financiële middelen. In 1351 stichtte hij drie missen ter ere van Johannes de Evangelist. Daarna werd dit altaarfonds door twee vrouwen uitgebreid en bleek het verbonden aan het jongere Antoniusaltaar (J 37).⁴⁴ Op 1 juli 1352 nam een onbekende het bescheiden initiatief een altaar met één mis op te richten voor Maria en Catharina, een fonds dat later gevestigd werd op het Andreasaltaar (J 29 = G 7).

4. Graftombe van Jan III van Polanen voor 1394.

1371-1393

In de decennia 1350 en 1360, toen de Van Polanens zich vestigden in Breda, schijnen zich geen altaarfundaties te hebben voorgedaan. Dit Hollandse geslacht zou de rol van de Onze-Lieve-Vrouwekerk beslissend beïnvloeden. Jan II van Polanen namelijk bouwde in 1372 een grafkapel met een eigen Maria-altaar, en verbond daaraan een kanunnikenprebende, de zogeheten 'kleine prebende'.⁴⁵ Zijn opvolger, Jan III, voegde in 1388 een fundatie ter ere van Allerheiligen aan het altaar toe. De Onze-Lieve-Vrouwekerk werd aldus grafkerk voor de heren van Breda.

Mechteld van Veghel opende in 1371 een nieuwe reeks fundaties die het einde van de veertiende eeuw zouden kenmerken. Op haar initiatief kwam er een 'Alregodsheiligen'-altaar, officieel gewijd aan Maria en Allerheiligen, waarop viermaal in de week missen werden gelezen (J 45 = G 12). Zij was, voor zover bekend, de eerste vrouw in Breda die overging tot een altaarstichting. Priesters en mannen hadden voorheen het toneel beheerst. Alveraat van Kessel zou rond 1380 haar voorbeeld volgen en een onlangs opgericht Agatha-altaar begiften.⁴⁶ De gift was bescheiden; één mis eens in de veertien dagen, bovenop eenzelfde regeling op basis van de eerste fundatie (J 13 = G 15 respectievelijk J 20 = G 14).⁴⁷ Bescheiden waren ook de overige fundaties. In 1377 stelde een zekere Thomas Arnold Thomaszn geld be-

schikbaar voor een mis op een Laurensaltaar (J 7 = G 13). Jonas van der Elst doteerde het jaar daarop op dezelfde wijze een altaar gewijd aan Jezus en Maria, dat later nog twee andere fundaties erbij zou krijgen (J 3 = G 11). De reeks werd afgesloten door de fundatie van wederom een Maria-altaar dat vóór 1393 was opgericht (J 30). Uiteindelijk kreeg dit altaar een eigen koorruimte en maakten uitbreidingen door schenkingen van verschillende vrouwen enkele missen in de week mogelijk.

1406-1427

In de eerste decennia van de vijftiende eeuw, dus na een onderbreking van ruim dertig jaar, kwamen weer altaarstichtingen op gang. Ook buiten de parochiekerk deed zich het een en ander voor. De Ridders van Sint Jan vestigden zich rond 1415 in de stad en de vrouwe van Breda wilde omstreeks 1430 een klooster oprichten onder het patronaat van de heilige Wendelinus. Binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft het Christoforus-en-Adrianusaltaar (J 24/25) zijn stichting te danken aan de ruime gift door het echtpaar Gisbert en Elisabeth Banyers in 1406.⁴⁸ Deze fundatie bestond uit een dubbele, onlosmakelijke beneficie waarvoor twee priesters werden aangetrokken. De gekoppelde fondsen dienden elkaar in evenwicht te houden. Samen moesten die kapelaans binnen veertien dagen elf missen lezen, waaronder vier tijdens, de overige na de lauden.⁴⁹ Willem Mathijsz stelde in 1413 of 1414 geld beschikbaar voor een Maria-altaar, waarvoor hij drie missen in de week wenste (J 10 = G 21). Het zou de 'tweede (Maria)fundatie' gaan heten. Een vertegenwoordiger van de hoogste Bredase elite, ridder Jan uyten Campe, nam in 1418 zelfs het initiatief de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk uit te breiden met een eigen kapel, de Uyten Campe-kapel (later het 'Nispenkoor' genoemd). Dit project werd groots aangepakt en is ongetwijfeld op te vatten als een navolging van het Herenkoor. Begonnen werd in eerste instantie met vier missen op een altaar in een zijkapel, gewijd aan Sint Joris, Catharina, Barbara en Margareta. Zo kreeg bij wijze van spreken iedere heilige zijn of haar eigen mis. Uitbreiding tot een dagelijkse mis achtte de stichter mogelijk (J 19 = G 23).

Van 14 juli 1420 dateert een fundatie door Dirk Snoeyen van drie missen ter ere van de aartsengel Michael. Ook deze heette een 'tweede fundatie' (J 31 = G 31). In 1481 was Bartholomeus de Wilde alias Jeegher († 24 juni 1486) hieraan als kapelaan verbonden. De eerste fundatie van het Michielsaltaar wordt vermeld, maar zonder jaartal. De naam van de geldschenker en de aan de dotatie verbonden verplichtingen zijn niet overgeleverd (J 42 = G 21). Een stichting vastgelegd op 2 oktober 1426 voorzag in missen ter ere van Maria Boodschap (J 40 = G 26) die 's zondags op het Nicolaasaltaar zouden worden gecelebreerd. Doordeweeks vonden die plaats in de kerk van Princenhage. Zo had prelaat Anselm Smit, geboortig parochiaan van Hage, dat voorgeschreven.⁵⁰

Het op 19 september 1426 gestichte altaar ter ere van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist, dat voor het hoogkoor kwam te staan, zorgde voor een curiosum onder de Bredase fundaties door de strikte voorwaarden die de stichter Wijtman van der Beke eraan verbond (J 27 en [J 28] = G 27). Van der Beke was kerkmeester en bepaalde dat het collatierecht voorbehouden zou blijven aan de de-

ken samen met de twee oudste kanunniken en de kerkmeesters. Twee kapelaans zouden dagelijks op priemtijd de mis verzorgen.

Oorkonden die in een cartularium werden overgeleverd, werpen nader licht op de geschiedenis van het altaar van Anna en Catharina.⁵¹ De eigenlijke stichting staat op naam van Gielis van Wijngaerde. Zijn kleindochter, Isabella van der Elst, zou deze stichting in 1427 uitbreiden. Fundatie en uitbreiding speelden zich af binnen de familieclan Van Wijngaerde die geliëerd was aan de geslachten Van der Elst en Van Brecht. Grondlegger was Gielis van Wijngaerde, drossaard van het Land van Breda (1355-1371) en Bredaas leenman. Zijn overlijdensdatum, 25 april 1372, is een terminus ante quem voor de stichting.⁵² Het Anna-altaar (J 41 = G 9), begiftigd met drie missen, kan daarom tot de hiervoor behandelde reeks (1371-1406) worden gerekend. Het altaar stond in februari 1427, toen er een zondagse mis bijkwam, aan de linker- of noordzijde in het pregotische kerkship, terwijl het later in het eigen Annakoor stond.⁵³ Die mis mocht pas aanvangen na het evangelie van de hoogmis. In 1451 kreeg het altaar nog een rente toegevoegd. De toenmalige rector Wouter Spieckerhuys - door Isabella haar 'neef' genoemd - werd later door de kapelaans Willem Ryben en Peter Rutgersz opgevolgd.

1441-1467

Tijdens de jaren veertig kwamen kort na elkaar enkele nieuwe altaren tot stand. Rekening houdend met de voortschrijdende kerkbouw, nemen wij hier ook enkele stichtingen mee van rond 1460. Deze fundaties stonden overigens niet op zichzelf, want in diezelfde jaren werd in Breda ook de Wendelinuskapel met drie altaren in hoog tempo door de heer gerealiseerd ter nagedachtenis van Johanna van Polanen († 1445).

Binnen de Onze-Lieve-Vrouwekerk dienen volgende opmerkelijke initiatieven te worden vermeld. In april 1441 kwam er een Maria-Conceptio-altaar dankzij Wijtman van de Beke (J 8 = ? G 36). Zijn weduwe Elisabeth, inmiddels hertrouwd met Johan van tSolle, volgde in 1467 dit voorbeeld met een fundatie ter ere van Elisabeth (J 32 = G 38). Deze vertoonde duidelijke overeenkomsten met de stichting door haar eerste echtgenoot: er was een gelijke verplichting van drie missen en als locatie diende eveneens het zogeheten 'klein altaar'. In de tussenliggende tijd zien we nog meer initiatieven tot het oprichten van altaren. Allereerst werden er nog twee altaren opgericht, gewijd aan Maria. In zijn stichting van 6 november 1446 beperkte Jacob Strick zich tot twee missen voor Maria Boodschap (J 16 = G 33). Met haar rijke dotatie onderscheidde de familie Uytten Campe zich volledig hiervan: zij creëerde een dubbelfundatie, waarvoor twee kapelaans werden aangetrokken. Die moesten op het Maria-en-Jorisaltaar, dat vanaf 28 juni 1444 op initiatief van Claes uytten Campe bestond, om de andere week iedere dag een mis lezen (J 17 en 18 = G 32). De corporatie van schoenmakers richtte op 17 juli 1446 een eigen altaar op voor hun beroepspatronen Crispinus-en-Crispinianus (J 9 = G 34), waarop we dadelijk, in een andere context, zullen ingaan. Dankzij een prelaat die carrière had gemaakt, kwam er een altaar voor de apostelen Petrus en Paulus. Meester Wouter van Gouda namelijk was proost van de Pieterskerk te Utrecht en Romeins 'abbreviator', en had

in januari 1462 van de paus alle vrijheid gekregen om een altaar op te richten in de Bredase kerk.⁵⁴ Hij liet drie missen per week opdragen op zijn altaar dat een eigen kapel kreeg (J 36 = G 37).

1499-1522

Na een onderbreking van ongeveer dertig jaar volgde de laatste serie binnen een vrij korte periode. Over deze laat-middeleeuwse generatie van zeven altaarstichtingen zijn de gegevens summier. Zo wordt bijna nergens een locatie gegeven of de naam van de weldoener vermeld. De fondsen moeten betrekkelijk bescheiden zijn geweest, want het aantal missen blijft doorgaans beperkt tot één of twee. De altaarstoewijdingen zijn van gemengde aard. Enerzijds traditionele vereringen zoals die van de heiligen Cosmas en Damianus in 1499 (J 44 = G 41) dan wel de apostelen Simon en Judas in 1507 (J 48 = G 43); anderzijds noviteiten voor Breda zoals de devoties voor de heilige Franciscus, grondlegger van de franciskaner orde, in 1506 (J 54), de Naam Jezus in 1511 (J 14 = G 14) en de missionaris Willibrord in 1521 (J 38 = G 48).

Bij uitzondering beschikken we over de volledige fundatiebrief betreffende het altaar gewijd aan Antonius en Servatius (J 33 en 34 = G 42 en 43). De geboren Bredenaar, kanunnik Anton van Buyten, die carrière had gemaakt tot in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, fundeerde op 19 juni 1507 bij testament twee 'portiones' of porties voor een dubbelaltaar om even zoveel kapelaans van een toelage te voorzien. Anton bestemde beide helften voor zijn neefjes Peter en Adriaan, die om beurten ieder een week dagelijks de mis zouden lezen na de vroegmis en na de laatste mis zijn graf bezoeken in het 'parochiaanskoor' vlakbij de Maria Conceptioen Elisabeth-altaren. Dit legaat sloot aan bij voorgaande initiatieven van leden uit deze familie. Voor de jongste altaarstichting werden stukken grond en uitkeringen rondom Breda beschikbaar gesteld.⁵⁵

Altaren en missen

Omwille van de overzichtelijkheid is de chronologische weergave van de basisbron zoveel mogelijk gevolgd. Nu doet zich echter de vraag voor in hoeverre hierin alle altaren in de kerk zijn opgenomen. Van Goor geeft na 1522 nog enkele fundaties die er tot aan 1574 bij zouden zijn gekomen.⁵⁶ In drie gevallen betreft het een categorie apart geadministreerde misstichtingen (zonder toewijding aan een heilige) op bestaande altaren in plaats van nieuwe altaar- of kapelaniestichtingen. Ook een initiatief van vrouwe-weduwe Mencía de Mendoza in 1539 voor de Prinsenskapel betreft een aanvullende misfundatie.⁵⁷ Jongere bronnen bevestigen het bestaan van minstens twee van dergelijke fondsen: een 'erfmis' gesticht door Alijt E(n)gels op het Barbara-altaar, en een weekmis op het Andriesaltaar.⁵⁸ Al deze fundaties onderscheidden zich van de voorgaande door het feit dat vroeger een stichting vooral een financiële verbintenis was die voorzag in de oprichting van een nieuw altaar in de kerk.

Van vijf geïncorporeerde altaren, waarover de rentmeester van het collectief van kapelaans, ofwel de 'gemene kapelannen' niet ging (J 59bis), ontbreken concrete ge-

5. Praalgraf voor Engelbrecht II en Cimburgia van Baden. Voormalig Herenkor, later Prinsenkapel.

gevens. Fondsen toevertrouwd aan de Heilige-Geestmeesters blijven lastig te traceren ten gevolge van het verlies van het middeleeuwse archief van de Bredase armenzorg. Een Drievuldigheidsaltaar bestond in 1432 en heeft blijkbaar gefunctioneerd als geïncorporeerd altaar tot 1637.⁵⁹ Het altaar voor de Heilige Familie dat de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap in 1523 mocht oprichten, vinden we nergens terug. De oudste bekende vermeldingen en in het bijzonder die over het Jacobsaltaar danken we aan losse informatie. Gegevens ontbreken vooral als het beheer van de altaarfundatie in particuliere handen bleef en dus buiten de competentie van de rentmeester viel.

Om deze gegevens te toetsen kunnen we gebruik maken van een cijnsregister uit 1427 dat ook vaste lasten weergeeft die het Begijnhof moest opbrengen. Onder de lasten worden niet minder dan tien altaren in de parochiekerk opgesomd en die geven – hoe onvolledig ook – een dwarsdoorsnede halverwege de bestudeerde periode. Deze onvolledigheid wordt meteen duidelijk aan de hand van de Maria-altaren, waarvan er drie zijn opgetekend. Als plaatsbepaling werden omschrijvingen gebruikt als ‘bij de toren’ en het ietwat cryptische ‘in den hoek’. Zo gelokaliseerd kunnen we deze altaren niet terugvinden in onze basisbron waarin, vóór 1427, het bestaan van minstens zes Maria-altaren blijkt. Wat de overige vermelde altaren betreft bevestigt het register hun aanwezigheid, toen met zekerheid ook al het in 1485 geïncorporeerde Heilige-Geestaltaar moet hebben bestaan.⁶⁰ Een ander financieel overzicht van het Begijnhof, samengesteld in 1542, noemt in totaal tien kapelanieën, waaronder zeven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁶¹ De meeste fundaties die hierna de revue passeren, zijn bij Juten en Van Goor, zij het soms met enig voorbehoud, te identificeren. Enkele ervan hebben bij beide auteurs hetzelfde stichtingsjaar; de meeste blijven jonger dan bij Van Goor is vermeld.

Omdat fundatiebrieven ten gevolge van opzettelijke vernietiging ontbreken, moeten wij andere wegen bewandelen om meer zicht te krijgen op de geschiedenis van de altaren in de kerk. Met name cartularia en cijnsregisters betreffende afzonderlijke altaren bieden mogelijkheden. Een cartularium verschaft een homogeen fonds oorkonden met een historisch perspectief, zoals de retroacta betreffende het Anna-altaar die teruggaan tot op 1348.⁶² Soms is nog een cijnslijst overgebleven van vóór de confiscatie van 1590. Hiermee krijgen wij bovenal een indruk van de financiële waarde van een altaar ten tijde van het gebruik. Een voorbeeld van zo’n lijst is een uitzonderlijk vroeg, eind-zestiende-eeuws exemplaar betreffende het Agatha-altaar. Een mengvorm tussen cartularium en cijnslijst stelt het oudste stuk voor dat we hebben aangetroffen met betrekking tot de eerste fundatie van het Onze-Lieve-Vrouwealtaar (circa 1420). Echte jaarrekeningen met verantwoordingen van inkomsten en uitgaven in verband met een altaar bestaan niet meer.

Onder de Reformatie draaide alles om financiën. Schriftelijke notities zijn overwegend terug te vinden bij de kerkfabriek en de Nassause Domeinraad. Rentmeesters gaven de vele altaarfundaties een nummer om de administratie overzichtelijk te houden. Onze basisbron nummert door tot 86, daarbij enkele fundaties overslaand. Het ging al met al om ongeveer 90 fondsen waarvan de meeste betrekking hadden op de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁶³ Jaaroverzichten van de rentmeester van de geestelijke goederen verschaffen pas cijfermatige informatie met betrekking tot de afzonderlijke altaarfundaties vanaf 1684.⁶⁴

Particulieren en collaties

Na de eerste priester zelf aangesteld te hebben, lieten bijna alle stichters de benoeming verder over aan het kapittel, dat wil zeggen aan de deken plus twee ‘seniores’-kanunniken. Bij opvallend weinig fundaties in deze kapittelkerk reserveerden de stichters het collatierecht voor hun eigen familie. Uiteraard betrof zo’n particuliere collatie primair de heer van Breda zelf en zijn altaren in het Herenkoor, namelijk het

Onze-Lieve-Vrouwe- en Heilig-Kruisaltaar. Elders in de stad golden alle drie de altaren in de Wendelinuskapel als privé-domein van de heer.⁶⁵ Het kapittel nam een oppermachtige positie in ten aanzien van bijna alle andere kapelanieën en haar bedienaren. Alleen de Sint-Janskapel genoot autonomie ten opzichte van het kapittel.

De heer maakte vanzelfsprekend gebruik van de mogelijkheid protegés als kapelaan aan te stellen. Behalve dat sommige particulieren het collatierecht voor zich reserveerden, voegden zij er soms expliciet de voorwaarde aan toe dat de kandidaat uit eigen familiekring moest worden gekozen of tenminste een Bredenaar moest zijn.⁶⁶ Omdat geestelijken vanzelfsprekend geen wettige nakomelingen hadden en de familielijn werd voortgezet door verre verwanten, vormde het erfelijk collatierecht menigmaal aanleiding tot conflict. Kerkmeester Wijtman van Beke had bij zijn fundatie uitvoerige procedureregels voorgeschreven, mochten er moeilijkheden ontstaan bij de benoeming (J 28). Het dubbelaltaar Servaas en Antonius, dat in 1507 door de Maastrichtse kanunnik Anton van Buyten was ingesteld, werd op zijn wens bediend door zijn neefjes Peter en Adriaan († 15 april 1540). Na Adriaan verkreeg Gielis Willemsz van Buyten de kapelanie; hij was namelijk verwant via de jongste broer van de stichter. Na Gielis' dood streeden twee familietakken om de benoeming omdat er in mannelijke lijn geen directe erfgenamen meer waren. Zonen via de vrouwelijke lijn claimden de fundatie.⁶⁷

Het altaar van Maria en Joris, gesticht in 1444 en gesitueerd in de Barbarakapel, bleef in handen van de familie Uyten Campe. Ditzelfde geslacht behield sinds 1418 de fundatie van het Jorisaltaar exclusief voor zichzelf. Het recht zou overgaan op de familie Van Nispen. Zo was 'magister' Adam Goderts van Nispen, zoon van de collator, in 1503 'rector' van het altaar in het Nispenkoor, maar hij liet zich vervangen.⁶⁸ Een volgende kapelaan, Jan van de Zande, overleed in 1545. Ook de hoge Utrechtse geestelijke Wouter van Gouda, behorend tot de Romeinse hofhouding van kardinaal Nicolaas van Kues (Rome † 1462), had bij zijn fundatie voor het Petrus en Paulus-altaar (1462) met pauselijke steun een soortgelijk particulier collatierecht ingelast. Deze proost overleed in 1475 te Utrecht, waarna de collatie in zijn familie bleef. Hoe de vererving van het recht sindsdien verliep, ontsnapt aan onze waarneming.⁶⁹ Er zijn trouwens evenmin namen van kapelaans bekend.

Het riddersgeslacht Uyten Campe kon zich kennelijk onafhankelijk opstellen tegenover het kapittel. Dit geslacht was door de Polanens binnengehaald en had waarschijnlijk ridder Lionius als stamvader.⁷⁰ Ridder Jan uyten Campe bekleedde ten tijde van Jan III van Polanen de hoogste functie in het Land van Breda: hij was tenminste tussen 1382 en 1394 drossaard, mogelijk zelfs tot aan zijn dood in 1396.⁷¹ Het was zijn gelijknamige zoon, ridder Jan junior († 1423) die in 1418 de familiefundatie stichtte. Die generatie vestigde zich in Breda. Zijn broer Gielis (1383- circa 1435?) bleef Breda's leenman onder de Nassaus en was kortstondig schepen van de stad. Een invloedrijke persoon uit de volgende generatie was Aert uyten Campe; hij was jaren achtereen schepen (1429-1459). De ingeburgerde familie die wellicht het landgoed Lies(bos) bezat, verdween na twee generaties weer uit het zicht. Geertruit uyten Campe, gehuwd met Jan van Risingen, is de laatste telg die we terugvinden.⁷² Uit de keuze van Sint Joris als gemeenschappelijk patroon voor beide altaren blijkt de hang van de familie naar het ridderlijke, welke status alleen de eerste generaties daadwerkelijk hadden waargemaakt.

Rond 1500 veranderde de ‘Campekapel’ van naam; die heette voortaan het ‘Nispenkoo’.⁷³ De familie Van Nispen had een drossaard geleverd. Adam van Nispen bekleedde deze positie van 1442 tot 1475 en werd begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁷⁴ Het Bredase riddergeslacht was verzwagerd met Van de Leck-Polanen en Uyten Campe en voelde zich beschermd door de heiligen Andreas en Joris, zoals een verdwenen glas-in-loodraam aangeeft (afb. 4). De Van Nispen’s huisden generaties lang op huis Ijpelaar. De laatste bezitter van het landgoed en van de Bredase kapel was Antonia van Nispen gehuwd met de Waalse edelman Jean Viron, die in 1555 sneuvelde. De weduwe bleef met schulden achter en moest alles in 1557 verkopen.⁷⁵ Nadien kwamen het collatierecht en het eigendom van de Bredase kapel terecht bij de familie Tseraets, bezitters van kasteel Millegem (bij Mol in België) en hun opvolgers, de families Van Halmale van Lier en Glimes-Van Wijngaerde.⁷⁶

Fondsen en gelden

Van Goor als basisbron is het zwakst in verband met de financiële kant van de altaarfundaties.⁷⁷ Van Goor vermeldt wel vrij consequent de totale waarde van de fondsen, zij het altijd in ronde bedragen. De hoogste inkomsten, tussen de 35 en 80 gulden, treft men aan bij fundaties afkomstig van de heer van Breda zelf. Voor de meeste andere altaren werden bedragen toegewezen tussen 10 en 30 gulden, maar er waren ook enkele waarvoor nog minder was voorzien. Het gemiddelde inkomsten-niveau zal voor het levensonderhoud van een kapelaan ontoereikend zijn geweest. Voor werkelijk betrouwbare overzichten moeten we, afgezien van die van de oncontroleerbare Van Goor, ander materiaal aanboren. Juist met betrekking tot (latere) particuliere fundaties beschikken we over enige vermogensoptekeningen.

De in 1427 en 1451 vastgelegde uitbreidingen van het Anna-altaarfonds brachten uitkeringen die nog altijd voortkwamen uit het familiekapitaal van Van Wijngaerde. De betreffende inkomsten kwamen allemaal, op één na, uit de wijde omtrek buiten de stad, zelfs buiten het Land van Breda.⁷⁸ Een middeleeuws voorbeeld van de financiële administratie is een papieren cijnsrol van de eerste Mariafundatie, een document dat dateert van omstreeks 1420. Het opent met een opsomming van 28 posten aan geldinkomsten (‘redditus’). Dan volgen acht posten in rogge (‘siliginus’) waartussendoor overeenkomsten uit de periode 1393-1419 en omschrijvingen van grondbezit, voornamelijk onder Princenhage, staan. Voorzover locaties vermeld zijn, lijkt het meeste geld uit de stad te komen en het graan van het platteland.⁷⁹

Een eind-zestiende-eeuws boekje betreffende het Agatha-altaar laat zien dat het totaal aan jaarlijkse inkomsten ruim veertien gulden beliep, waarbij nog acht viertel (circa 692 liter) rogge kwam.⁸⁰ Een dertigtal jaarlijkse uitkeringen in geld stonden tegenover vier posten aan graan. Twaalf inkomsten telde het Joristaar volgens een opgave van omstreeks 1635: bovenop achteneenhalf viertel (circa 735 liter) rogge brachten geldrenten toen 33 gulden op, terwijl Van Goor een kapitaal van 41 gulden opgeeft.⁸¹ Het Joristaar behoorde zonder meer tot de rijkere fondsen. In de Beneficie-Van Meer gingen uiteindelijk drie altaarfondsen op, namelijk Johannes de Doper en de Evangelist (2 porties), Antonius en Servaas (2 porties), beide in de

Onze-Lieve-Vrouwekerk, en nog één in de Begijnhofkapel. Kennen we het oorspronkelijk fonds van Antonius uit de stichtingsbrief van 1507, de oudste overgeleverde rekening van 1688/89 geeft de inkomsten weer voor het altaar gewijd aan de beide 'Jannen' waarvoor in de fragmentarisch overgeleverde stichtingsbrief uit 1426 het zakelijke fundament ontbreekt. Stichter Wijtman van der Beke blijkt behalve in en rond Breda voornamelijk inkomsten onder Princenhage, Ginneken en Gilze aan zijn fundatie te hebben verbonden.

Het meest opvallend aan de financiële basis van de meeste fundaties is het feit dat het grotendeels stukken grond buiten de stad zijn die de belangrijkste inkomsten leveren.⁸² Zelden was dit grondbezit. Van grondexploitatie is nauwelijks sprake.⁸³ Ook de Bredase stadskerk leunde dus op de welvaart van het platteland. Afgaande op de materiële basis, zoals die vanaf 1684 voor de meeste bekend is, zou men in extremis kunnen spreken van 'plattelandsfondsen' contra 'stadsfondsen': tegenover een tiental fondsen die volledig afhankelijk waren van het platteland, staan slechts vijf meest jongere fondsen die inkomsten uitsluitend uit de stadskern betrokken.⁸⁴

De allereerste berichten over Bredase kapelanieën roeren meteen de financiën aan. Omstreeks 1300 zouden de weinige bestaande kapelaniefondsen 40 pond waard zijn, waaruit bij omzetting in een kanunnikenprebende twee koorheren een jaarincome konden genieten. Deze verhouding is opmerkelijk tegen de achtergrond van de latere situatie, toen juist een kanonikale prebende het hoogste aanzien en inkomsten verschafte. Jan IV van Nassau nam als norm 25 gulden aan voor een levensvatbare kapelanie, toen hij met pauselijke toestemming er één wilde opheffen.⁸⁵

Ambachten en beroepen

Tot nu toe werd niet gesproken over de 'gildenaltaren'. Nog steeds zijn in de wandversiering van de kerk de locaties van de 'textielbranche' (schaar) en die van de kruisboogschutters (kruisboog) te herkennen. De ene in de oorspronkelijke zuidelijke koorzijbeuk, de andere in de zuidoostelijke zijkapel van het schip. In de beide ter beschikking staande altaaroverzichten komen slechts de vishandelaren ('piscatores') en de schoenmakers ('sutores') ter sprake, die alle twee in die tijd weinig aanzien genoten. Betalingen uit het einde van de zestiende eeuw bewijzen dat er tenminste vier altaren van Bredase ambachten stonden. Corporaties van slaggers, visverkopers, timmerlieden en bakkers betaalden jaarlijks vier of twee gulden aan het kerkbestuur.⁸⁶

De 'ambachten' of 'vakorganisaties' vertonen overeenkomsten met devotiebroederschappen, zoals de verering van patroonheiligen en het houden van feestdagen, maaltijden of begrafenissen in eigen kring (doodskleed, baar), maar bij de eerstgenoemde was materiële belangenbehartiging toch belangrijker dan devotie. De vroegste vermelding van een ambacht mag niet beschouwd worden als de stichtingsdatum van het 'gilde-altaar'. De 'textiel' vormde al in 1336 een organisatie met de Lakenhal als middelpunt, maar van een altaar vernemen we nooit iets. De benedenverdieping van de hal, de Vleeshal, was bestemd voor de slaggers, maar bij alle detailistische reglementen geen woord over hun sociaal-religieus getinte verenigingsleven.⁸⁷

6. Epitaaf voor Dirk van Assendelft en Adriana van Nassau, ca. 1555. Noordelijke zijkapellen (Annapand)

Een ambachtsbrief uit 1432 voor de ‘metaal’ biedt informatie over het devotio-
nele leven binnen die kring. Terwijl een leerling van buiten bij de aanvang van zijn
opleiding een bepaald bedrag moest betalen, kon een kind van een smid volstaan met
de symbolische afdracht van één pond bijenwas voor het altaar. Was er een smid
overleden, dan werd ieder lid van de vakorganisatie in de kerk verwacht om de uit-
vaart bij te wonen en een voorgeschreven offergave te brengen. Dit laatste gold nog
aan het einde van de zestiende eeuw.⁸⁸ Bij de enige toentertijd bestaande
Kruisprocessie moesten de smeden een voorgeschreven hoofdbedekking (‘kovel’)
dragen. Soortgelijke regels golden bij de vereniging van houtbewerkers, zoals tim-
merlieden en kuipers, althans met zekerheid vanaf 1561.⁸⁹ Voorafgaand aan de jaar-
vergadering moest iedereen eerst de eigen mis bijwonen; afwezigheid werd beboet.
Ook werd de aanwezigheid van alle leden verwacht bij begrafenissen van collega’s.
In de stadsprocessies liep iedereen mee met een kaars in de hand. Wie sinds 1447
wilde toetreden tot de vakorganisatie van detailhandelaren, diende naast een entree-
geld ook twee pond was ter ere van Sint Nicolaas te doteren. Middenstanders die bij
voorbeeld kaarsen van slechte kwaliteit verkochten, moesten twee pond afstaan aan
het Nicolaasaltaar.⁹⁰ Dezelfde symbolische geste gold als een leerling zijn ‘uniform’
niet kwam halen. De dracht van de kovel was verplicht tijdens officiële optredens
zoals de ‘Heyligen Cruys dienst’ ofwel de Kruisomgang.

In 1449 blijken de linnenwevers het opsteken van kaarsen belangrijk te vinden. Bij toetreding tot het gezelschap moest twee pond bijenwas worden ingebracht, terwijl bij illegaal overwerk één pond diende te worden afgedragen. Bij diverse andere gelegenheden, zoals begrafenissen en offergaven bij de jaarvergaderingen, ging bij overtreding telkens een stuiver in de kaarsenpot. Nog in 1502 werden deze regels toegepast.⁹¹ Droogscheerders waren op grond van de regeling uit 1506 verplicht een jaar lang kaarsengeld te betalen, zodat hun Maria goed in het licht stond. Ook de brouwers tenslotte handelden in deze zin.⁹²

In deze kringen waren dus de kaarsensymboliek, het tenue en de jaarmanifestatie vrij algemeen gebruikelijk. Omdat alle middeleeuwse archieven van de ambachten verloren zijn gegaan, zijn de Bredase praktijken niet nader in te kleuren. Van een paar Bredase ambachtsgilden kennen we wel de patroonheilige.

Tabel 1: Ambachten en hun patroonheiligen

<i>jaar</i>	<i>ambacht</i>	<i>patroonheilige (feestdag)</i>	<i>kerk/fabriek / locatie</i>
1432	smeden	Eloy (1 dec.)	altaar/wijwatervat
1446	schoenmakers	Crispijn en Crispiniaan (25 okt.)	altaar/zijkapel 1499
1447	kramers	Nicolaas (6 dec.)	
1506	droogscheerders	O.L.V. (datum onbekend)	muurschildering?
1524	schrijnwerkers	Johannes de Doper (24 juni)	beeld
1552	goud- en zilversmeden	Eloy? (1 dec.)	
1561	brouwers	?	
1575	smeden-ziekenfonds	Lodewijk (25 aug.) = Eloy (1 dec.)	
1561	timmerlieden	Ewouten (3 okt.)	2 rgld.
1506	viskopers	[Franciscus? (4 okt.)]	4 rgld. Visserskoor 1506
1573	slagers	?	4 rgld. weekmis 1573
1581	bakkers	Obertus (13 dec.)	2 rgld.

Hun patroonheiligen waren bijna allemaal stereotiepen. De vishandelaren kozen voor Franciscus. In bakkerskringen werd de Kamerijkse bisschop Autbertus/Obertus (13 dec.) algemeen als patroon beschouwd, maar over hem horen we in Breda pas laat.⁹³ De kort voor 1524 uit de 'hout- en bouwsector' afgesplitste fijnbewerders, zoals meubelmakers en beeldhouwers, richtten hun vroomheid op Johannes de Doper, wiens beeltenis in de kerk werd bekostigd door Meus Josephsz de Wilde. Een jongere afsplitsing onder het patronaat van de beide Ewouten vormden de timmerlieden. De uit de 'detailhandel' voortgekomen edelsmeden ruilden sinds 1552 de heilige Nicolaas in voor Eloy.⁹⁴ Uit het smedenambacht stamt de enig overgeleverde afbeelding (afb. 5): de heilige (Franse koning) Lodewijk!

De oorzaak dat de 'gilde-altaren' die in het midden van de vijftiende eeuw in de kerk verschenen, zo'n bescheiden rol speelden, moet vooral worden gezocht in het late tijdstip waarop de Bredase ambachten werden geïnstitutionaliseerd en officiële erkenning van de overheid verwierven.⁹⁵ Zo werden rond 1515, naast de oudste vier ambachten, alleen nog de timmerlieden en bakkers als een collectief beschouwd, zonder dat er dan een formele ambachtsorganisatie bekend is.⁹⁶ In de Bredase

Kruisprocessie liepen de leden van tien ambachten met kaarsen in de hand mee conform een voorgeschreven volgorde: voorop de brouwers, als laatsten en voornaamsten, de smeden. Uiteindelijk in 1541 verwierven de belangrijkste beroepsorganisaties politieke invloed in de Raad van Tienmannen.

We zouden in de 'gilde-altaren' in de kerk waarvoor toch niet geringe bedragen aan 'plaatsgeld' aan het kerkbestuur betaald dienden te worden, de jongste, dat wil zeggen uit de zestiende eeuw daterende altaarstichtingen willen zien. De slaggers onderhielden tenminste sinds 1574 een eigen altaar waarop een keer per week voor hen een mis werd gelezen, de zogenaamde weekmis. Hiervoor had een begijn nog geld beschikbaar gesteld.⁹⁷ Evenals de slaggers met hun 'vleeshouwerskoor', dat al in 1547 blijkt te bestaan, hadden de vissers uiteindelijk een eigen koor waar het in 1506 gestichte Franciscusaltaar stond. Dit laatste wijst op een relatie tussen deze betrekkelijk arme vakorganisatie en de prominente heilige uit bedelordenkring.⁹⁸

Alleen in het geval van de schoenmakers weten we meer over hun collectief gedrag als beroepsgroep dan wel als devotiegezelschap. Dankzij een gift van Margriet Godfrieds kwam er op 17 juli 1446 een Crispinus- en Crispinianusaltaar waaraan een wekelijkse mis werd verbonden. De aanstelling van de kapelaan viel uiteraard onder het kapittel, maar de voordracht geschiedde door dekens en gezworenen ('magistri et iurati') van het ambacht. De schoenmakers zouden de enige corporatie blijven die een collatierecht uitoefende. Dankzij een latere aanwas van het altaarfonds kwam daar een mis op zaterdag bij. In totaal stond kort voor de afschaffing achttien gulden ter beschikking en daarmee was het zeker niet een van de armste fundaties in de kerk. Het fonds van dit weinig gefrequenteerde gilde-altaar zou later worden gevestigd op het Michaelsaltaar (J 9 = G 34). De oudste 'ambachtsbrief' dateert echter pas van drie jaar later: juni 1449 werden hun statuten goedgekeurd. Ieder lid verplichtte zich ertoe elk jaar een nieuwe kovel te laten maken en deze te dragen bij het gemeenschappelijk optreden tijdens de omgang(en). Tot armoede vervallen leden zouden per dag een uitkering van twee groten Tours krijgen. Over de patroonheilige, het altaar en alles wat daarmee samenhangt geen woord. Ook toen de organisatie in 1575 verder onder stadscontrole was gesteld, werd daarover niets naders vermeld.⁹⁹

Schutterijen en vendels

Veel middeleeuwse steden kenden op den duur minstens twee schutterijen. De toegang tot de oudste schutterij, voortgekomen uit de 'militaire dienstplicht' voor de geprivilegieerde burgerij, was uiteraard beperkt tot mannen in de weerbare leeftijd (25-55 jaar). Omdat ieder zijn eigen wapenuitrusting moest bekostigen, bleef dit gezelschap beperkt tot een selecte club van enkele tientallen. De Bredase voet- of kruisboogschutters, onder leiding van een hoofdman of deken, dateerden van vóór 1397 en telden hooguit vierentwintig man die van stadswege kleding - of geld hiervoor - ontvingen die zij op feestdagen moesten dragen. De Doelen was hun verenigingsterrein, waar zij elkaar in besloten kring troffen. Al omstreeks 1500 werd het militaire element minder belangrijk en verschoof het karakter van de schutterij naar dat van een prestigieuze 'herensociëteit' die aan concoursen deelnam, bij allerlei ceremonies optrad en fêteringen in ontvangst nam.¹⁰⁰ De schutters hadden zich on-

der het patronage van Sint Joris gesteld en vierden Sint-Jorisdag (23 april).¹⁰¹ Zij associeerden zich met een Joristaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹⁰²

Naast deze 'oude schutten' werkten zich 'jonge schutten' op, die altijd een minder prominente rol speelden. De Kloveniers ofwel de met kruit schietende scherp-schutters bestonden sinds 1513. Eveneens vierentwintig man sterk, schaarden zij zich rond de patroonheilige Antonius (17 januari) en verzamelden zich bij het kort tevoren gestichte Antoniusaltaar.¹⁰³ Na tien jaar verdwenen deze schutters van het toneel. Zij werden in 1547 opgevolgd door de handboogschutters van Sint Sebastiaan (20 januari).¹⁰⁴ Uit buurtverenigingen op de 'einden' ontstonden bewapende vendels.

De Oude Schutten speelden een vooraanstaande rol in de Bredase Heilig-Kruisverering. Zij presenteerden zich in vol ornaat, tegelijk met het stadsbestuur en de ambachten, in de kerk voor de aanvang van de 'grote omgang'.¹⁰⁵ Na afloop kregen zij traditioneel van stadswege een vat bier cadeau. Onder hun auspiciën formeerden zich de 'Kruisbroeders' met hun 'scuttencovelen'. Ongetwijfeld liepen bij deze processie en andere manifestaties ook jongere schuttersverenigingen en 'buurtvendels' mee in harnas, maar die vervulden geen opmerkelijke rol.¹⁰⁶ Voor de Oude Schutten vormden de Pinksterdagen vanouds het hoogtepunt van het jaar. Dan hadden zij naast de vermelde kerkelijke plechtigheden en de processie nog andere punten op het programma. Op zondagavond verzamelden de schutters zich voor het stadhuis. Vandaar ging de schutterij samen met het stadsbestuur naar het huis van de deken, meestal de drossaard, om daar de eerste 'colf' te schieten en zo het nieuwe seizoen te openen. Op maandag begon de eigenlijke feestdag met een ontbijt en kolfschieten tot het middaguur. Na de grote processie kreeg iedereen de gelegenheid thuis zijn uniform uit te trekken, maar binnen twee uur moest men zich weer verzamelen op de doelenkamer voor een groots feestmaal.¹⁰⁷ Ook dit schuttergezelschap ging trekken vertonen van een broederschap. De 'gesellen' noemden zich ook wel 'ghildebroeders'. Een overleden collega was een doodschuld verschuldigd en hij kreeg een waardige begrafenis in eigen kring. Zielmissen werden opgedragen aan hun Joristaar.¹⁰⁸ Ook aan de 'kleine omgang' namen zij deel. Sinds 1542 ontvingen zij van stadswege voor de aanvang van de Niervaartprocessie een schotel spijzen cadeau bij het ontbijt.¹⁰⁹

Willem van Oranje had nog in 1561 de broederschap van de Kloveniers heropgericht. Dit eveneens vierentwintig man sterke gezelschap kreeg globaal dezelfde privileges als de Oude Schutten. De Kloveniers mochten naast hun oudere collega's in de processies meelopen. Men beschouwde dit met geweren bewapend 'geselschap' ook wel als 'gulde', maar over een heilige of altaar valt niets te lezen.¹¹⁰ Dit orangistisch legertje heeft maar kort bestaan. Hertog Alva gaf in mei 1568 het bevel tot opheffing. Alle andere schutterijen werden in de loop van 1569 verboden, omdat de centrale overheid hun loyaliteit aan de koning betwijfelde en in die gezelschappen onbetrouwbare elementen en broeinesten van verzet zag. In tijd van nood, zoals in 1577, moesten de Oude Schutten hun zilvercollectie inleveren. Zodra de Staatsen het heft in handen hadden gekregen, wensten oud-leden hun schutterij opnieuw op te richten en zich weer openlijk te manifesteren als 'broederschap oft gulden'.¹¹¹

De klassieke fundatiebrief in de vorm van een notariële akte respectievelijk testament zal hebben bestaan vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw en werd bij de hiervoor aangegeven altaarstichtingen vanaf 1371 toegepast.¹¹² Zo'n akte had een stereotiepe opbouw: eerst kwam een omschrijving van de stichting en een toewijding aan een heilige, dan afsluitend een opsomming van de ter beschikking gestelde financiële middelen. Bij iedere altaarstichting moest vanzelfsprekend de kerkelijke regelgeving in acht worden genomen. Uiteraard was allereerst toestemming en medewerking van het Bredase kapittel nodig.¹¹³ Nog in 1438 had het kapittel zijn macht laten voelen. Het weigerde toestemming te verlenen aan een plan tot altaarstichting in de Gasthuiskapel, zoals kapelaan Ludolf van Uden die bij testament graag wilde. Zijn fonds ging naar de parochiële armenzorg.¹¹⁴ Wanneer het kapittel toestemming gaf, kreeg het ook het recht om te delen in de opbrengsten.

De stichter was binnen dat kader vrij zijn eigen fundatie in te richten zoals hij dat wenste. Hij koos de patroonheilige(n) uit. Hij eiste een vast aantal missen of bepaalde dat op vastgestelde dagen en/of specifieke tijdstippen een mis werd gelezen, waarvoor soms een intentie werd opgegeven. Aan de kapelaan werden verschillende eisen gesteld. Wie begunstigd werd met een kapelanie diende zich in Breda te vestigen ('residentia') of kon in sommige gevallen buiten de stad blijven en zijn plicht door een plaatsvervanger laten waarnemen.¹¹⁵ Menig altaris was nog een aankomend priester. De stichter wilde de aan te stellen geestelijke geenszins beletten zich verder te ontwikkelen. De geestelijke kon bijvoorbeeld dispensatie krijgen voor een universitaire studie. Bij aanvaarding hoefde de kapelaan nog niet per se priester te zijn, maar hij moest de wijding wel binnen een jaar ontvangen ('sacerdotium').¹¹⁶ Men moest toen voor de priesterwijding doorgaans minstens vierentwintig jaar zijn. Het was vanzelfsprekend dat de stichter ervan op aankon dat de voorgeschreven missen werden opgedragen. Er stonden boetes op nalatigheid. Ondanks de algemene supervisie door het kapittel moeten er zo strengere dan wel soepelere kapelanieën hebben bestaan.

Een kapelanie kwam normaliter vacant wanneer de kapelaan overleed of vrijwillig terugtrad. Evenals de kanunniken cumuleerden de kapelaans beneficiën, maar in tegenstelling tot de kanunniken probeerden zij hiervoor geen dispensaties te verwerven. Zij zochten expansiemogelijkheden binnen de directe Bredase omgeving.¹¹⁷

Mutaties en incorporaties

Altaarfundaties waren verre van starre instellingen, al waren deze voor de eeuwigheid bedoeld. Zij konden - al was het uitzonderlijk - worden overgebracht vanuit een andere kerk. Dit was het geval met het Theobaldaltaar, dat gesticht was in de parochiekerk Hage maar uiteindelijk in het Catharinakoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda kwam te staan. Het heet te zijn gesticht door de bezitters van huis Burgst (Princenhage) in 1355 (J 4 = G 8). De altaarfundatie van Maria Boodschap was over twee kerken verdeeld (J 40). Sommige fundaties waren van begin af aan gedeeld en moesten in 'portiones' worden verrekend. Gelijktijdige stich-

tingen leidden soms tot een wederzijdse financiële afhankelijkheid van de betreffende tweevoudige kapelanieën (J 17-18, 33-34 en 27).

Ingrepen behoorden tot de mogelijkheden. Vooral het kapittel als hoogste kerkelijke instantie ter plekke greep bij wantoestanden in en dwong reorganisatie af. De oorspronkelijk toegekende gelden waren op den duur soms niet meer toereikend om de kapelaan te betalen en het altaar te onderhouden. Het kapittel greep van geval tot geval in; algemene regelingen op dit vlak zijn niet bekend. Soms werden missen in aantal teruggebracht om zo de kosten te drukken ('moderatio') (J 3, 5, 29, 41, 45). Een drastischer ingreep was het incorporeren van altaren, dat wil zeggen alle inkomsten vielen toe aan een instantie die in ruil daarvoor moest beloven alle onkosten op zich te nemen en de priester zijn uitbetaling te garanderen. Voor incorporatie had het kapittel toestemming van hogerhand nodig. Op 28 november 1461 wist het bij de paus te bewerkstelligen - de bisschop van Luik werd gepasseerd - dat de negenenvertig Bredase kapelanieën met één werden teruggebracht. Twintig jaar later volgde de incorporatie van tenminste vier altaren, waarmee de kanunniken hun inkomsten verbeterden en aanwendden voor de muzikale begeleiding van de getijden. Als zodanig werden in 1482/85 de volgende altaren naar het kapittel overgeheveld: dat van de Heilige Geest, van Sint Andreas, van het Heilig Kruis voor het hoogkoor en van Allerzielen (J 22, 59 bis). De deken zelf legde in maart 1476 beslag op het Petrusaltaar. Engelbrecht II moest aandringen op inachtneming van het mislezen bij de geïncorporeerde altaren.¹¹⁸ Door het aantal missen te verminderen of door twee fundaties te verenigen, wanneer afzonderlijke fondsen ontoereikend waren geworden, kon weer een levensvatbare fundatie worden gecreëerd die aantrekkelijk was voor een solliciterende kapelaan. Hierdoor liep het aantal fundaties enigermate terug. In Breda kan een vijftal voorbeelden van dergelijke altaarincorporaties worden aangetoond. De vermindering van het aantal missen zal later enigszins zijn gecompenseerd door het opkomende fenomeen van misstichtingen.

Een aantal altaren bleek uiteindelijk voorbehouden voor 'vicarii' van het kapittel. Deze aangestelden heetten ook wel de 'ministri'. Vanaf wanneer deze reserveringen golden, blijft onduidelijk, maar die zullen zeker niet de oorspronkelijke bedoeling zijn geweest. Een voorbeeld daarvan is het Laurensaltaar in de Joriskapel (J 23), dat in 1485 aan het kapittel toekwam. Vooral enkele fundaties, gesticht niet lang vóór 1400, werden voor vicarissen bestemd: de altaren van Allerheiligen (J 45), van Laurens (J 7) en van Agatha (J 20) waren kennelijk op den duur niet meer levensvatbaar. We zijn geneigd hierin tussenkomsten van rond 1485 te zien, toen het kapittel meer fundaties aan zich trok. Ook priester-kanunniken zelf konden een kapelanie in een kerk aannemen of zich laten inhuren om missen te lezen.¹¹⁹

Heiligen en 'sinten'

Alleen de stichtingsakten vermelden de volledige 'titulatuur' van de altaartoewijding. In de praktijk van alledag stond een altaar meestal bekend onder de naam van één heilige. Vanaf het begin dat de zelfstandige parochie Breda bestond, beheerste Maria de vroomheid. Menig altaarfundatie voerde haar op als copatroon.¹²⁰ In het midden van de vijftiende eeuw is de aandacht rond de zwangerschap van de maagd

Maria opvallend. Waren rond 1380 Moeder en Kind nog gelijkwaardig voor de devotie van een stichter, in het tweede kwart van de volgende eeuw vormde zich een Mariacyclus: Maria Annunciatio (1426), Conceptio (1441), Visitatio (1445). Daarna verrezen geen nieuwe altaren meer voor de Moeder Gods.

Na de veelvormige Mariale vroomheid nam de verering tot Christus de overhand. Enerzijds benadrukte de menswording van Christus de mystieke essentie van het geloof, anderzijds werkte deze betwiste nadruk verzet in de hand dat zou uitmonden in de Reformatie. Na een vroege stichting van een Salvatoraltaar (1330), wenste in 1378 een stichter naast moeder Maria ook haar zoon Jezus Christus te gedenken. De familie van Christus trad naar voren: Anna, de moeder van Maria, werd in de Bredase wereld gepropageerd met name door de adellijke familie Van Wijngaerde (voor 1372). Elisabeth, de moeder van Johannes de Doper, kreeg een plaats dankzij een initiatief uit een schepenfamilie (1467).¹²¹ Het feest van de Naam Jezus (1511) vormde het hoogtepunt van die ontwikkeling. Het Kruis als symbool van Christus genoot in Breda bijzondere verering zonder dat dit - afgezien van initiatieven van de heer en de stad - tot uitdrukking kwam door een opvallend hoog aantal stichtingen.¹²²

In de aanvangsperiode kwamen vooral apostelen in aanmerking voor een altaar in de kerk: Petrus als eerste (1311), daarna Andreas (1311), Jacobus de Oudere (1338) en Johannes de Evangelist (1351). Pas met de vijftiende-eeuwse toename van stichtingen kregen anderen een kans. Een nieuw altaar werd in 1426 toegewijd aan Johannes de Evangelist samen met de voorloper van Christus, Johannes de Doper. Een Utrechtse geestelijke stichtte in 1462 een altaar en bracht de band met Rome tot uitdrukking door het te noemen naar Petrus en Paulus. Nog in 1507 volgden Simon en Judas. Dat er aandacht werd geschonken aan alle twaalf apostelen bleek uit de beelden in het kerkchip die er vóór 1580 stonden.¹²³

Gewone heiligen kwamen ondertussen evenzeer aan bod. Met de stichting van een Allerheiligen-altaar (1371) werd niemand overgeslagen. Van de afzonderlijke heiligen was Laurentius al vroeg populair in het Bredase. Aan het begin van de veertiende eeuw vormt deze pauselijke aartsdiaken en martelaar van het eerste uur een bewonderd voorbeeld in geestelijke kringen.¹²⁴ In 1340 en nogmaals in 1377 kreeg hij een eigen altaar. Al voor 1310 moet er een altaar aan Nicolaas zijn gewijd, terwijl een ander in 1330 heet te zijn gesticht. Als patroon van de kooplieden, zoals vastligt voor het jaar 1447, komt de populaire Sint bij die twee vroege gevallen zeker niet in aanmerking. Het zal hier gaan om twee verschillende initiatieven vanuit de geestelijkheid. Nicolaas werd overtroffen door de Heiland (Salvator). Toewijding aan Joris (1347), Adriaan en Cristofoor (1406), en nogmaals Joris samen met andere heiligen (1418) hing samen met de ridderlijke achtergrond van een paar adellijke families.

De eredienst voor Catharina (1352) vormde een bijzonder geval. De vrouwelijke heilige stond in de kring rond de heer van Breda in het middelpunt van de belangstelling. De heren zelf speelden een rol bij de stichting van onder meer het Bredase Begijnhof (1267) en het naar Breda overgebracht norbertinessenklooster Catharinadal (1271/1295), wat wijst op die hechte relatie tijdens de dertiende eeuw. Daarna figureerde Catharina nog slechts als copatroon.¹²⁵ Een secundaire rol was in

7. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en echtgenote Maria van Loon, ca. 1505-1515.

1418 ook weggelegd voor Margriet en Barbara. Deze laatste heilige heeft in de Bredase literatuur veel aandacht gekregen als zogenaamd oudste kerkpatrones van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Barbara als patrones van de parochiekerk, vóór Onze Lieve Vrouw, is een mythe uit de zeventiende eeuw die maar niet wil uitsterven.¹²⁶ Haar rol in Breda bleek al eerder bij de hoogste feestdagen zoals die gedurende de zestiende eeuw werden gevierd. Ook moet Barbara niet later dan in 1535 een eigen altaar hebben gekregen, rond welke tijd de omslag ten gunste van deze vrouwelijke heilige moet hebben plaatsgevonden. Van Goor vermeldt haar altaar slechts als locatie.¹²⁷ Agatha (1380/vóór 1385) was eigenlijk de eerste vrouwelijke heilige die in de gewone Bredase vroomheid doordrong.

Op te merken valt dat een aantal heiligen die populariteit genoten in de Nederlanden, in Breda geen plaats kregen. Er is bijvoorbeeld geen spoor gevonden van Elisabeth van Thuringen (Marburg), het symbool van armoede en sociale zorg.

Ook is er weinig van te merken dat bedelorden invloed hebben gehad op de keuze van de altaarheilige. Wel is er laat een altaartoewijding aan Franciscus, maar nooit aan Dominicus. Invloed van de andere orden zoals carmelieten en augustijnen kan schuilgaan achter de vele Mariafundaties. Over de elders zo vaak voorkomende Driekoningen (Keulen) of Anna-te-Drieën (Düren) zwijgen de Bredase bronnen.¹²⁸ Streekheiligen, zoals de Luikse heilige Lambertus of de pseudoheilige Ontkommer (Steenbergen), ontbreken eveneens. De altaren in Breda droegen ook niet de naam van heiligen die elders vereerd werden om hun genezing brengende krachten; daarvoor kon de bevolking zijn toevlucht nemen tot de twee Bredase miraculeuze relikwieën.

Frequenties en intenties

Ieder altaar moest vóór ingebruikname worden ingewijd, waarna een notaris een oorkonde opstelde.¹²⁹ Van dergelijke wijdingsberichten bleef er niet één bewaard. Altaarstenen, herkenbaar aan vier kruisjes in de hoeken en een groter middenin, bleven bewaard als vloerstenen in de kerk.¹³⁰

Elke altaarstichting schreef haar eigen liturgisch programma voor. Het hoogste ideaal vormde uiteraard het lezen van een mis iedere dag van het jaar zoals de pastoor en de deken dat deden. Omdat dit concurrentie zou betekenen, moesten de gefundeerde missen op een ander tijdstip worden gelezen dan de pastoorsmis of de hoogmis. Pas de Contrareformatie zou de aandacht van de gelovigen concentreren op de parochiale geestelijkheid en haar centrale altaren. Om nog een andere reden was het stichten van een dagelijkse mis moeilijk: de daaraan verbonden financiële lasten van een eigen priester waren dermate hoog dat dit ideaal voor menig een niet bereikbaar was.

In de Bredase kerk blijkt een gefundeerde dagelijkse mis, voor zover bekend, hoge uitzondering. De heer van Breda kon zich dit vanzelfsprekend permitteren, maar ieder die lager op de maatschappelijke ladder stond, moest behoedzamer te werk gaan. Al vanaf 1314 is het celebreren van een dagelijkse mis voor Allerzielen (J 22) gedocumenteerd. Het geslacht Uyten Campe begon in 1418 met minder missen, maar de stichter hoopte uiteindelijk op een dagelijkse mis (J 19). Een lid uit diezelfde familie kon dat enige tientallen jaren later wel in een keer regelen, toen hij in 1444 (J 17/18) een tweede privé-altaar stichtte. Meer dan eens zag men af van een mis op zondag. In 1338 kwam er een Jacobsaltaar met zes doordeweekse missen dankzij een adellijke familie (J 58). Stichtingen met missen op vier of twee dagen in de week kwamen weinig voor.¹³¹ Meest frequent waren drie missen, vooral in de vijftiende eeuw.¹³² Ook waren er initiatieven waarbij maar een enkele mis per week haalbaar bleek.¹³³ Een mis over een langere periode dan één week bood de mogelijkheid om de frequentie en daarmee de onkosten nog verder te drukken. Vooral in de veertiende eeuw kwamen stichtingen voor met alle veertien dagen een mis. Bij vijf altaren, opgericht voor 1385, werd dit zo vastgelegd.¹³⁴ Drie missen in twee weken kreeg het Andreasaltaar, waarmee het belangrijker was dan het gelijktijdig gestichte Petrusaltaar met één mis per veertien dagen en later eens per week.¹³⁵ Zo'n frequentie gaf zowel in religieus als in financieel opzicht een onderlinge hiërarchie weer.

In verband met de frequentie van de te lezen missen kunnen nog drie opmerkingen worden gemaakt. Allereerst is er de bepaling van dag en tijdstip waarop de mis moest worden gelezen. Verschillende stichters gaven de voorkeur aan juist zondag (J 40, 38b). Verder wilde iedereen het liefst de mis zo vroeg mogelijk laten beginnen, dat wil zeggen met de eerste getijden. Bij wijze van concessie aan het kapittel ving de mis op een zijaltaar kort na de eerste getijden aan, of begon als de mis op het hoogaltaar al gevorderd was, ofwel na de processie op zondag.¹³⁶

Vervolgens diende geregeld te worden wat er op bepaalde dagen moest geschieden. Veelal was dit alleen het lezen van een requiemmis.¹³⁷ Het verst hierin ging Claes uyten Campe in 1444: op maandag moest voor de doden worden gebeden, woensdag voor de Heilige Geest, donderdag voor het Sacrament, vrijdags voor het heilig Kruis en zaterdags voor Maria, mits niet doorkruist door bijzondere feestdagen (J 17 en 18). De Utrechtse proost verbond aan zijn fundatie uit 1462 ook dergelijke intenties. Diende de kapelaan op de zondagse mis het tijdeigen te volgen, op maandag moest hij een mis opdragen ter ere van de apostelen en op woensdag één ter nagedachtenis van de overledenen (J 36).

Nog belangrijker wellicht was de mogelijkheid naderhand de frequentie op te voeren door additionele fondsen. Hoewel onze basisbron hiervan herhaaldelijk melding maakt, is exacte informatie toch schaars. Wat aan jaartallen is overgeleverd, verwijst naar de tweede helft van de vijftiende eeuw, maar dit fenomeen kan zeker ouder zijn. Een bepaalde lijn valt hierin niet te ontdekken omdat de intenties van vooral vroegere en minder bekende figuren zo moeilijk zijn te achterhalen, bij gebrek aan de tekst van een stichtingsoorkonde of van een testament.

Bouwfasen en altaarstichtingen

De Bredase altaarstichtingen overziend, krijgen we de indruk dat er in bepaalde perioden meer en in andere minder altaren werden gesticht. Men zou kunnen spreken van zes generaties altaren, onderbroken door decennia met geen of betrekkelijk weinig initiatieven. Het best achterhaalbaar is de slotfase. In 1522 vond de laatste fundatie plaats en deze had betrekking op een bestaand altaar. Een jaar eerder was nog het Willibrordaltaar opgericht. Rond deze tijd zou zich het einde van de laatmiddeleeuwse stichtingspraktijk kunnen aftekenen. Daarna zocht de godsvrucht andere uitingsvormen, zoals het laten opdragen van missen, het doen ontsteken van kaarsen en lampen, of het grootschalig doteren aan armen.¹³⁸ Het stichten van altaarfundaties was in het begin van de zestiende eeuw al lang over zijn hoogtepunt heen. Die vorm van devotie hoorde meer thuis in de twee voorafgaande eeuwen.

In grote lijnen lijkt er een verband te bestaan tussen het stichten van altaren en de bouwperioden van de kerk, zoals het volgende schema verduidelijkt.

Tabel 2: *Bouwfasen en altaarstichtingen*

<i>bouwperioden kerk</i>	<i>'altaargeneraties'</i>	<i>aantal altaarstichtingen</i>
<u>voorganger(s) circa 1125-1410</u>		
12/13de eeuw/ruim voor 1269	voorlopers (voor 1294)	p.m.
parochiekerk		
1303/09	I (1311-1314)	4
kapittelkerk		
aanbouw pastoorskoor	II (1330-1352)	6
1372	III (1371- voor 1393)	5
aanbouw grafkapel		
<u>huidige kerk 1410-1590</u>		
1410/1416	IV (1406-voor 1427)	8
hoogkoor		
1445/1469	V (1441-1467)	6
transepten en schip		
1469/1510	VI (1499-1522)	7
toren en aansluiting		
1525/3?	misfundaties (1513-)	p.m.
zijkoorbeuken en kooromgang		

Alle fundaties tot 1406 hebben zich voorgedaan in de voorganger, die uitgroeide tot een kerk met een drievoudige oostelijke koorpartij. Het ging om haast twintig altaren waarvoor door de aanbouw van een pastoorskoor meer ruimte kwam. Bepalender nog waren institutionele veranderingen. De komst van het kapittel vereiste een reorganisatie van de gegroeide verhoudingen in de vroegere eenvoudige stadsparochiekerk. De kanunniken legden beslag op een paar bestaande altaren en verdrongen de pastoor uit het priesterkoor. Daarom werden na de installatie van de koorheren ter vervanging snel nieuwe altaren voornamelijk buiten het hoogkoor opgericht. Daarna, vanaf de jaren dertig van de veertiende eeuw, kwam het tot een daadwerkelijke uitbreiding die wellicht mogelijk werd door de voltooiing van het nieuwe pastoorskoor. Vooral de ridderlijke bovenlaag uit de regio bracht hiermee haar band met de Bredase kerk tot uitdrukking, toen het Land door de heer, in de persoon van de hertog van Brabant, verpand was aan een kapitaalkrachtig heerschap, Willem van Duivenvoorde, dat elders zijn belangen behartigde.

De Van Polanens kozen vervolgens midden veertiende eeuw Breda tot hun hoofdzetel en maakten de Onze-Lieve-Vrouwekerk tot hun grafkerk. Enkelen van hun hovelingen lijken het voorbeeld te hebben gevolgd door dezelfde graflokatie te kiezen. De oude, kleinere kerk moet met het toen bestaande aantal altaren behoorlijk zijn gevuld. Enige uitbouwen, zoals de Polanenkapel en een paar adellijke zijkapellen, boden extra ruimte voor eigen altaren.

Toen omstreeks 1450 het nieuwe hoogkoor gereedkwam, kon daarna eveneens een ruimer pastoorskoor in gebruik worden genomen. De fundaties (altaarstichtingen) die na de eerste helft van de vijftiende eeuw plaatsvonden, zijn dan ook gebundeld rond het hoog- en het pastoorskoor. De naderende voltooiing van een ruim transept en schip annex zijkapellen vanaf omstreeks 1445 bood geheel nieuwe perspectieven. Bij de gefaseerde voltooiing ervan moeten veel altaren zijn verplaatst naar de westelijke uitbreiding. Hiermee in verband staat volgens ons de reorganisatie rond 1480, die pas definitief werd afgesloten in het begin van de zestiende eeuw.

8. Epitaaf voor Jan van Dendermonde, 1555.

Hiërarchie en oriëntatie

Het algemene grondpatroon van de Bredase kerk beantwoordt aan de christelijke oriëntatie, waarbij het sacrosancte naar het oosten is gericht. Het hoofdaltaar met alle daarin bewaarde relikwieën en later ook de sacramentstoren c.q. het tabernakel stonden aan de oostzijde die was voorbehouden aan de clerus. Het westen, met de hoofdingang en de doopvont, vertegenwoordigde de meer profane tegenpool ervan.

Op grond van de sacrale oriëntatie kregen noord- en zuidzijde van een kerk verschillende connotaties. De noordzijde, waar geen zon kwam, was negatief beladen en werd geassocieerd met de dood. Jan II van Polanen bouwde in 1372 aan die kant een grafkapel voor een tombe voor hem en zijn twee overleden echtgenotes. Diens zoon liet zich volgens zijn testament aan de noordzijde in het hoogkoor begraven. De begraafplaats voor gewone mensen lag buiten de kerk aan de noordzijde, het 'Kleine Kerkhof', waar nu de Reigerstraat loopt. De belangrijkste altaren in de kerk bevonden zich aan de zuidzijde, waar zich het kleurrijke religieuze leven ook voornamelijk afspeelde. Een zuidelijk zijkoor vormde het zogenoemde pastoorskoor.

Een inmiddels al lang verdwenen oksaal scheidde het schip van het koor. Daar waar men nu een koorhek ziet, markeerde oorspronkelijk wellicht een triomfbalk met kruisgroep de ruimten bestemd voor priesters, respectievelijk kerkvolk. De afscheiding tussen de clerus en de leken was essentieel. Het herenkoor had een soortgelijke barrière. Dit privé-terrein van de heer was niet toegankelijk voor het publiek en zal met een hekwerk afsloten zijn geweest van het transept, zoals de Prinsenskapel nog altijd een renaissance hekwerk heeft dat het praalgraf beschermt. Met die afscheidingen was de kerk in twee zones opgedeeld, een openbare en een besloten.

De kerk van Breda kent geen straalkapellen rondom het koor en waarschijnlijk evenmin, vóór de bouw van het huidige schip (voltooid circa 1462), een gesloten rij kapellen langs de zijbeuken. Veel altaren stonden niet in een aanbouwsel maar gewoon middenin de kerk, vaak tegen een pijler of een rechte muur. De indruk dat zij een eigen koor hadden, werd gewekt door een houten hekwerkje ('tuin') eromheen, waardoor een kleine ruimte werd afgezonderd. De katholieke kerkinrichting en geloofsmanifestatie zijn voor vele kerken nog weinig onderzocht, en niet zonder reden. Vaak geven de beschikbare gegevens geen uitsluitsel. Ook de situatie van het bronnenbestand in Breda is verre van optimaal. Niettemin willen we een nieuwe basis leggen, gefundeerd op soliede bronnen. Een eind-zestiende-eeuws overzicht van altaarfundaties, gepubliceerd door Juten, dat met dit doel voor ogen werd geanalyseerd, biedt zo'n basisdocument. Ook de necrologia van het Bredase Begijnhof verschaffen belangrijke aanwijzingen. Een onderzoek naar de altaren die vóór 1590 in de Onze-Lieve-Vrouwekerk aanwezig waren, kan eveneens een bijdrage leveren aan de bouwgeschiedenis. Voorwaarde is uiteraard dat we weten vanaf wanneer en waar precies altaren in de kerk stonden. Het is bij dat onderzoek van belang om de eigentijdse omschrijvingen nauwkeurig te volgen en onder meer onderscheid te maken tussen fundatie (eventueel opgedeeld in 'portiones', of in achtereenvolgende stichtingen), altaar en koor.¹³⁹ Een sleutelwoord in de door ons benutte basisbron is het woord 'modo', dat wil zeggen 'nu' in de zin van 'onlangs' in tegenstelling tot 'voor-

heen'. De laat-zestiende-eeuwse verslaglegger gebruikt dit woord wanneer de (ver-)plaatsing van een altaar pas was gebeurd. Een dergelijk altaar moet dan tot in (het begin van) de zestiende eeuw ergens anders hebben gestaan. Door de gegevens op deze wijze te interpreteren, kwamen we tot dateringen die wijzen op een herinrichting omstreeks 1522/23.¹⁴⁰ De chronologie van de informatie over de locaties is dan ook een belangrijk aspect van het bronnenonderzoek.

Religie en indeling

Het kerkinterieur en de altaarplaatsing werden beïnvloed door de eigentijdse religieuze en culturele stromingen en veranderingen in de kerkelijke voorschriften en veranderden regelmatig. Over een groot tijdsinterval zijn de veranderingen het best te volgen. De inrichting van de kerk had sedert omstreeks 1540, na de afsluiting van de bouw en een grote opknapbeurt in 1541, tot 1579 een vaste vorm gekregen. Deze laat-middeleeuwse fase was niet werkelijk onderbroken door de Beeldenstorm van augustus 1566.¹⁴¹ Van begin 1580 tot midden 1581 hadden de hervormingsgezinden het initiatief overgenomen en veel weggesloopt en gesleept.¹⁴² Dankzij de bronnenoverlevering zijn we over de periode 1581-1590 vrij goed ingelicht. Tijdens deze 'Spaanse fase' werd een contrareformatorische restauratie op gang gebracht, waardoor de dispositie uit die tijd niet zonder meer gelijk is te stellen aan de periode daarvoor.

De zestiende eeuw stond in het teken van een geloofscrisis en godsdienststrijd. Dergelijke problemen hadden zich in de voorgaande eeuwen niet voorgedaan. De Luikse statuten van 1288 waren van doorslaggevend belang geweest om het leven in de parochie tot in de zestiende eeuw te consolideren. De officiële vestiging van de kapittelheren in 1309 was niet zonder gevolgen gebleven, zoals blijkt uit de verschillende altaarstichtingen. De stichting van de eerste particuliere altaren (circa 1330) en later die van de 'gilden-' of 'ambachtsaltaren' (1432) markeerden eveneens een wending.

Bij ons onderzoek hebben wij ook aandacht gegeven aan de vraag of de in 1485 afgesloten 'incorporatiegolf' grote consequenties heeft gehad voor de inrichting en ook aan wat er in 1522/23 aan de hand was, toen altaren/altaarfundaties werden verplaatst en door het stadsbestuur vier in plaats van drie kerkmeesters werden aangesteld. In architectonisch opzicht zouden we in de ingebruikname van het nieuwe schip omstreeks 1462 en in de vaker genoemde beginjaren van het derde decennium van de zestiende eeuw, belangrijke keerpunten willen zien. Vanaf 1525 werden aan de koorpartij een kooromgang en zijkapellen toegevoegd.¹⁴³ Bij beide gelegenheden veranderden gebouw en interieur ingrijpend van gedaante.

Het ruimtelijke kader waarbinnen de dagelijkse rituelen moesten plaatsvinden, heeft de bouwgeschiedenis van de kerk bepaald. Het is kenmerkend voor de hoofdbouwfases dat de nieuwbouw steeds verrees buiten de bestaande substantie, om zo de liturgische plechtigheden niet te onderbreken en vervolgens om meer plaats te bieden aan deze rituelen. Tijdens de langdurige bouwcampagnes was het Kerkhof vrijwel permanent een bouwplaats.¹⁴⁴ In de jaren 1443-1452 trof men notarissen voor allerlei zaken vaak in of rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk dan wel onder de kerktoren aan.¹⁴⁵ De westzijde van de kerk was toen in aanbouw.

Niet lang nadat graaf Engelbrecht I van Nassau de eerste steen van het huidige kerkgebouw had gelegd en de Onze-Lieve-Vrouwekerk allereerst een nieuw hoogkooor had gekregen, verhuisden de kanunniken naar hun vergrote behuizing.¹⁴⁶ Kort daarop begon de heer aan zijn eigen (graf)kapel, het Nassause Herenkoor. Vervolgens moet de pastoor een nieuwe ruimte hebben gekregen. De bouw van de westelijke helft van de kerk kwam misschien vanaf omstreeks 1425 aan de beurt.

Tabel 3: Overzicht van ruimtelijke indeling respectievelijk ideologische fasen (-1590)

<i>kerkbouw/ruimte</i>	<i>periodisering</i>	<i>ideologie/institutie</i>	
<u>voorgangers (circa 1100-1410)</u>			
1100/1200	bouw kerk	1288	Luikse synodale statuten
1310	pastoorskoor	1303/09	kapittel: kanunniken
		circa 1330	particuliere altaren
1370-1410	herstel kerktoren; Polanen-grafkapel	circa 1375	‘gemene kapelanen’
<u>huidige kerk (1410-1590)</u>			
1410-± 1450	hoogkooor/Herenkooor Pastoorskoor	circa 1430	‘gildenaltaren’
± 1425-± 1462	transept (± 1450), schip (± 1462)	1461-1485	incorporaties altaren
1468-1509	toren, westafsluiting van schip		
± 1515-1536	Pastoors-/nw Herenkoor kooorumgang	1522/23 1579/81 1581 1590/91	herindeling/reallocatie altaren calvinistische onderbreking contrareformatorische restauratie invoering calvinisme

Omdat de voltooiing van het schip en de zijkapellen gelijktijdig gebeurde en de bouw verschillende decennia duurde (± 1425-±1462/1510), zullen de altaren niet in één keer naar een nieuwe locatie zijn overgebracht. Voor hoe dit gebeurde, zijn er verschillende scenario’s denkbaar. Allereerst bestaat de mogelijkheid dat de nieuwe situatie een globale weerspiegeling is van de oude, waarbij bijvoorbeeld alle altaren tegen de pijlers naar buiten werden opgeschoven. Een alternatief is dat men een chronologisch-hiërarchische dispositie aannam waarbij de oudste altaarfundaties voorin en de jongere verder achterin de kerk werden gelokaliseerd. Naarmate het oude kerkgebouw werd vervangen door het nieuwe schoven deze fundaties dan op in de ruimer opgezette nieuwbouw en kwam er plaats voor nieuw te stichten altaren achterin de vergrote kerk. De meest westelijke zijkapellen zijn het laatst gebouwd en in het bijzonder de daar staande altaren zijn als de jongste te beschouwen. Omdat er na de inrichting van het westelijk deel geen plaats meer vrij was en de autoriteiten blijkbaar geen altaren wensten middenin het schip, stapte men vervolgens over op misfundaties. Bij het plaatsen moest overigens rekening worden gehouden met de ongelijkheid en de status van de altaren.

Uit de gekozen basisbronnen kunnen we de architectonische vormgeving en de in principe identificeerbare ‘koren’ en/of (zij)kapellen afleiden. Ook kunnen we – zover context en chronologie passen – gebruik maken van aanvullende gegevens uit andere bronnen. We zullen ons beperken tot een poging de kerkinrichting van de zestiende-eeuwse situatie te reconstrueren.

Pijlers en banken

Afgezien van de pijler waartegen in de jaren tachtig van de zestiende eeuw een vaste preekstoel stond, droegen minstens zeven vrijstaande zuilen in het schip namen van apostelen, naar de beelden die eraan bevestigd waren. De zuidelijke rij: Andreas, Jacobus en Thomas; de noordelijke: Bartholomeus, Mattheus, Simon en Judas Thaddeus. Het zevental apostelen, ongetwijfeld herkenbaar aan hun attributen, bevond zich daar sinds 1538. De apostelbeelden kregen in 1544 een baldakijn. Zij werden zowel in 1566 als rond 1580 vernield, maar snel weer hersteld.¹⁴⁷ In mei 1591 werden de beelden definitief verwijderd.¹⁴⁸ De apostelen getuigden van de twaalf artikelen van het christelijk geloof.¹⁴⁹ Naar de periode vóór 1538 verwijst het necrologium van het Begijnhof, dat van vóór de voltooiing van het gotische schip dateert en waarin later onbekende namen zijn vermeld: pijlers van Franciscus en Joris, waarschijnlijk verwijzend naar naburige altaren.¹⁵⁰

Overzichten met betalingen betreffende vrouwenbanken geven aanwijzingen omtrent de verdere inrichting van het middenschip.

Tabel 4: Overzicht van vrouwenbanken in het kerkship (voor 1590)

<i>locatie pijlers</i>	<i>voor</i>	<i>1579/</i>	<i>1584</i>	<i>1586</i>	<i>1587</i>	<i>1588</i>	<i>locatie altaren/koren</i>
<u>Zuidzijde</u>	1545	1581	-	Marike Montens	idem	idem	H.- Geestaltaar
Andriespijler		-		jofr Verreyken	-	idem	
Jacobpijler			Liesbet				
			Huybrechts	idem	idem	idem	mvr A. Montoya
- -							zuster Th. Cotereau
preekstoel							kluizenaarster Marike de Wouwer
Thomaspijler							
<u>Noordzijde</u>							
Bartholomeuspijler						jofr Van Lier	
Matheuspijler						Anna Heys x Strepen	
			jofr Sestich		idem	idem	Annakoor
Simonpijler			jofr Pigghen	-		Emerentiana Pigghen	
						Mayke x Steven van Wijk	
Judaspijler						jofr C. van Baerle	
						jofr Brant	
			Christina x schout	De Vos	schout Buxhout		Bartholomeusaltaar

Opmerking x = gehuwd met.

In de loop van de zestiende eeuw verschenen de eerste particuliere banken in de kerk. Rond 1545 kwam er een bij het Eloy-altaar en een bij het Heilige Geestaltaar.¹⁵¹ Vooral tijdens de Spaans-katholieke restauratie zonderde de gezagsgetrouwe elite zich demonstratief af in kerkbanken en betuigde steun aan de parochiële geestelijkheid door hun nabijheid te verkiezen boven die van de altaarheiligen. Naast het bijwonen van diensten en het aanhoren van de rechtzinnige leer ging het bij de plaatskeuze om persoonlijke vroomheid. De banken waren voor een deel verankerd aan de pijlers, maar er stonden ook verplaatsbare exemplaren in de kerk. Alleen de elite kon zich een vaste zitplaats permitteren, in het bijzonder de echtgenotes van de plaatselijke topfunctionarissen (drossaard, schout, rentmeester, secretaris).¹⁵² Voor de anderen was het bankengeld (één gulden per jaar) daarvoor te hoog. Ook twee vrouwen van kerkmeesters hadden een bank te hunner beschikking.¹⁵³ Weduwe Renesse van Elderen had rond 1584 op eigen initiatief zo'n meubel bij het praalgraf van haar familie in de kooromgang neergezet, maar het kerkbestuur accepteerde dit niet en liet het verwijderen. In een zijkoor, het 'Hubrechtkoor', was er tezelfdertijd een bank vacant; de meesteres van het Begijnhof heeft die toen maar in gebruik genomen. Een kluisenares zat het liefst op zichzelf en zo dicht mogelijk bij de preekstoel om ieder stichtelijk woord van haar leidsman te vernemen en huurde daar een plaats voor haar bank.

Het schip van de kerk (de 'bueck') was primair bedoeld voor de woorddienst. Hier kon de grootste menigte worden toegesproken. Vanaf een preekstoel verkondigde de pastoor het Woord en deed hij afkondigingen van allerlei aard.¹⁵⁴ Het gebied rondom de preekstoel, die al in 1420 als losstaand exemplaar bestond, was een gewilde locatie voor een graf.¹⁵⁵ Aan een vaste kansel werd in 1542 door een timmerman en een steenhouwer gewerkt.¹⁵⁶ Ook vonden bij gelegenheid meer plechtige handelingen in het kerkschip plaats. Voor het feest van de kerkwijding werd middenin een tafel opgesteld waarop iedereen zijn offergaven kon deponeren; behalve geld schonk men ook giften in natura. Op sommige hoogtijdagen verliet de geestelijkheid het sacrale gedeelte voor een processie binnen het kerkgebouw en begaf zich dan in optocht door het midden van het middenschip.

Ook de inpandige torenonderbouw verleende op zijn laatst na 1509/38, toen de aansluiting met het schip definitief gereedkwam, voldoende ruimte voor altaren. De doopvont en een reusachtige Christoffelafbeelding zouden hier de zuidelijke sector gaan domineren. Al vóór 1427 stond er 'onder de toren' (te begrijpen als 'binnen de toreningang') een Maria-altaar, maar of dat na de jongste kerkinrichting van 1522/1523 ook zo was, daarover hebben we geen concrete aanwijzingen.¹⁵⁷ Wel liet een enkeling zich hier in alle bescheidenheid begraven.¹⁵⁸

Transept en kruising

Het transept vervulde vooral wegens zijn ruimtelijke werking ook andere functies. Zo was dit de plaats waar grote gezelschappen zich presenteerden. Tijdens de hoogmis voorafgaand aan de beide Bredase 'omgangen' stelden de Oude Schutten, vierentwintig man sterk, zich op voor het hoogkoor. Op hoogtijdagen speelden zich hier semiliturgische ensceneringen af. Met Hemelvaart steeg Christus op een wolk

ten hemel; met Pinksteren daalde de Heilige Geest in de gedaante van een duif neer. God de Vader, in de gedaante van de zon te midden van een engelenschaar, zag toe vanuit het kruisingsgewelf. In de zestiende eeuw werd, vooral wegens de goede akoestiek, de muziek zeer gewaardeerd. Vanaf een houten galerij tegen de noordwand in het transept versierd met een muurschildering van de Maria-Boodschap lieten de koralen hun engelachtige klanken horen. Tegen de naamloze noordwest-vieringspijler stond het Bartholomeusaltaar, waarvan we geen fundatie kennen, maar wel weten dat zijn feestdag met twee heren werd gevierd.¹⁵⁹

Het in 1534 bestelde orgel kreeg een vaste plaats in de zuidelijke arm van waaruit de orgelklanken de hele koorruimte konden bereiken. Deze zijde van het kerkgebouw bevatte in ieder geval het sinds 1485 geïncorporeerde Heilige-Geestaltaar, dat nog in de jaren 1580 tegen de zuidwest-vieringspijler stond.¹⁶⁰ Weer kunnen we het niet met een altaarstichting identificeren.¹⁶¹ Het belang van de stichting, die ruim 16 gulden opbracht, werd onderstreept door de toevoeging van de altaarfundatie van Nicolaas (J 5: 1330), waaraan die van Maria Visitatio (J 16: 1445) was voorafgegaan. Laatstgenoemde fundatie werd onder meer bediend door vicecureit Dirk Jansz († 1523), die zich bij het betreffende altaar liet begraven.¹⁶² Ook een kapittelvicaris las sinds 1485 twee missen in de week op dit altaar, dat had toebehoord aan kapelaan Slachregen.¹⁶³ Door drie fondsen samen te voegen werden vele missen in de week gegarandeerd.¹⁶⁴ Naast het altaar dat door de drie kapelaans van de Nicolaas-, Maria-Visitatio- en Heilige-Geestfundatie frequent werd bediend, stond een vrouwenbank.

De kruising, die in 1540 bekroond werd met een klein torentje, was het middelpunt tussen de beide transeptarmen, het middenschip en het hoogkoor en kreeg een bijzondere betekenis die zij vooral ontleende aan het hoogkoor. Recht onder het kruisingsgewelf stond het volksaltaar, gewoonlijk het 'klein altaar' genoemd en gewijd aan het Heilig Kruis.¹⁶⁵ Dit centrale altaar waarvan geen stichtingsbrief bekend is, maar waarvoor door middel van 32 cijnzen een kapitaal van 22 gulden in stand werd gehouden, was de oudste Kruisfundatie, waarvoor het stadsbestuur extra vroegmissen instelde. Het was vooral Wijtman van der Beke, een gewone leek maar ook kerkmeester, die aan deze ruimte meer cachet gaf door de stichting van twee altaarfundaties, een ter ere van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist (J 27:1426) 'ante chorum' en een ter ere van Maria Ontvangenis (J 8: 1441) 'in parvo altari', waaraan later een derde werd toegevoegd, toegewijd aan Elisabeth (J 32: 1467). Die ruimte bood de leek de dichtst mogelijke toenadering tot het sacrale en was een geliefde locatie om er zich te laten begraven.¹⁶⁶ De gefortuneerde families Rybaert en Van Buyten lieten in de beperkte ruimte tussen volksaltaar en oksaal verschillende verwanten begraven onder een zerk. In 1485 eiste het kapittel, met steun van de heer in Breda en de paus in Rome, het volksaltaar op om er iedere week twee missen te laten opdragen door een vicaris.¹⁶⁷

In de kruising stonden dus tenminste drie altaren: Bartholomeus-, Heilige-Geest- en Heilig-Kruisaltaar. Het is niet uitgesloten dat tegen of onder het oksaal enige altaren stonden, die we ook mogen verwachten tegen de beide oostelijke pijlers. Daarbij denken we vooral aan het belangrijke Nicolaas-en-Salvatoraltaar, dat aantrekkingskracht uitoefende op geestelijken met relaties tot in Rome.

Hoewel zich in de koorpartij de belangrijkste ruimten bevonden, vernemen we hierover relatief weinig, omdat die merendeels onder aparte administraties – namelijk die van het kapittel, de pastoor en de heer – vielen, waarvan nauwelijks archiefmateriaal is overgeleverd. Dit plaatst ons voor de nodige problemen.

Hoogkoor

In de regel heette de meest sacrale ruimte met het aan Maria gewijde hoofdaltaar het ‘choor’ of ‘hooghen choor’.¹⁶⁸ We kunnen niet met zekerheid zeggen wie – in de loop van de twaalfde eeuw – de stichter was van het Maria-altaar. Omstreeks 1416 zal het huidige hoogkoor zijn ingewijd, waaraan de wijdingskruisen op de wanden herinneren. Het ligt voor de hand dat er toen ook een nieuwe (gebeeldhouwde?) opbouw van het op een verhoogd niveau staand hoofdaltaar tot stand kwam. Zoals in de Late Middeleeuwen gebruikelijk, was het altaar omgeven met een gordijn. In het begin van de zestiende eeuw stond er naast het altaar een kaarsstandaard.¹⁶⁹

Het voor de geestelijkheid gereserveerde hoogkoor was aan drie zijden afgesloten door opgaand muurwerk met in de noord- en zuidzijde deuren met spijlen. De westzijde was afgesloten met een oksaal, waarop tijdens hoogtijdagen zangers plaatsnamen. Op het oksaal stond ook een altaar met een retabel, geschonken door Aleid van Beversluis († 1493). Voor het hoog boven het oksaal hangende triomfkruis brandde een godslamp.¹⁷⁰ Het vijftiende-eeuwse oksaal moet in fasen (1567 respectievelijk 1581) zijn verbouwd tot het huidige eenvoudige koorhek. Met Pasen, Pinksteren en Allerheiligen werden dertien brandende kaarsjes op de ‘balk’ gezet.¹⁷¹ Er hing een Marianum, dat bij gelegenheden met kleden werd versierd en waarvoor een kroonluchter brandde.¹⁷²

Binnen de besloten ruimte boden koorbanken (‘gestoelte’) met 62 zitplaatsen aan weerszijden plaats aan veel meer geestelijken dan de twaalf kanunniken. In principe schoven bij hen ook de kapelaans aan. Alleen bij uitvaarten zullen de banken ten volle benut zijn geweest.¹⁷³ De dubbele rij banken, met motieven in verband met Maria Visitatio en Barbara, dateert van omstreeks 1470 en zal wellicht zijn besteld naar aanleiding van de reorganisatie van het kapittel in 1465.

Veel van de geestelijke voorgangers, voornamelijk kanunniken, lagen binnen het hoogkoor begraven.¹⁷⁴ Met zekerheid weten we dit van de dekens Karel Oudaert († 1522) en Willem van Galen († 1539), want dit wordt door een memorie respectievelijk een koperen grafplaat geïllustreerd.¹⁷⁵ Was er een stichtersgraf voor de oprichter van het kapittel wiens naam ‘Jacob’ tijdens de memoriediensten op 31 december viel? Jan III van Polanen verkoos (volgens zijn testament) in 1394 begraven te worden op de plek waar hij in permanent gezelschap van de clerus zou rusten. Zijn graftombe stond volgens Van Goor tot omstreeks 1530 op het priesterkoor, voordat het werd verplaatst naar de noordelijke kooromgang. Midden op het hoogkoor stonden voorts dertien hoge zware kandelaars. Vanaf een koperen lezenaar (‘pelikaan’) werden de lezingen uit het evangelie en het epistel gehouden. Ook stonden

hier een verrijdbare metalen haardplaats ('vierwagen'), zetels en een wasbekken voor de celebranten.¹⁷⁶

Op het hoogkoor zelf trok een Mariabeeld met al zijn rijke versieringen de aandacht.¹⁷⁷ Een votiefschildering op een van de zuidelijk koorpijlers, namelijk van de apostel Jacobus Minor met zijn begunstiger, brengen we in verband met het kapittel en hun bijzondere feestdagen. Ook in het koor zelf was kennelijk nog ruimte voor een of meer zijaltaren, zoals het geïncorporeerde Allerheiligenaltaar, dat al in 1314 bestond (J 22) maar niet exact is te lokaliseren. Hierop werden zielmissen opgedragen. Deze taak werd halverwege de zestiende eeuw waargenomen door kapelaan-koster Hendrik van Rijsbergen.¹⁷⁸

Wellicht al in 1394 stond er in de noordoost hoek van het voormalige hoogkoor een sacramentshuisje.¹⁷⁹ Misschien werd dit kort na 1450, toen het uitgebreide nieuwe hoogkoor was voltooid, vervangen. Rond het sacrament ontwikkelde zich een ware devotie en nam het huisje de vorm aan van een hoog oprijzende 'toren' of monstrans.¹⁸⁰ Blijkbaar was het exemplaar dat er in 1521/31 stond oud en aan vervanging toe.¹⁸¹ Nog onder Hendrik III van Nassau zou volgens een overlevering een nieuw zijn geplaatst, waarvoor de oude Polanentombe moest wijken.¹⁸² De sacramentstoren op het hoogkoor was sinds 1526 te bereiken vanuit de nieuwe kooromgang, wel aangeduid als 'Sacramentspand'.¹⁸³ De bouw van het laatste exemplaar, waarvoor hoogstwaarschijnlijk de graaf zelf een substantiële dotatie verrichtte, werd met zekerheid in 1552/58 afgesloten met een kostbaar hekwerk, nadat de kerkmeesters eerst in drie andere steden waren gaan kijken en een model hadden laten maken door beeldhouwer Jan Otten van Galen. Het geheel was van een enorme omvang en hoogte, want alleen al voor het metalen hek werd bijna twee keer zoveel geld neergegeld als voor de nog altijd bestaande bronzen doopvont tien jaar eerder, namelijk 757 gulden tegenover 449 gulden. Er moesten verschillende inkomstenbronnen worden aangeboord. Het Sacramentsgilde nam toen ook actief deel aan de geldinzameling door middel van de verkoop van aflaten. Het bronzen renaissance hekwerk stond op een stenen voet, die in Brussel was besteld. In totaal was 4208 pond brons verwerkt, terwijl de doopvont 2495 pond bevatte (zie bijlage II).¹⁸⁴ Sinds 1537 stonden voor de sacramentstoren twee forse kaarsenstandaards.¹⁸⁵ Deze toren maakte twee stormen door: de Beeldenstorm van 1566 en het calvinistisch intermezzo van 1579/81; beide keren volgde herstel.¹⁸⁶ De sacramentstoren sneuvelde definitief na 1590.

Sacramentskoor van Niervaart

Altijd identificeert men het Sacramentskoor met het jongst aangebouwde zuidelijke zijkoor, vermoedelijk uit circa 1515-1519. Als dit de particuliere kapel van de Sacramentsbroederschap was, dan zouden we het middeleeuwse pastoorskoor elders moeten zoeken, wat niet strookt met de bronnen. De traditionele identificatie geeft in werkelijkheid de situatie rond het Sacrament van Niervaart weer, zoals die pas tijdens het katholieke intermezzo van 1625-1637 was ontstaan.¹⁸⁷ Het Sacrament van Niervaart, dat vanaf 1449 steeds meer aandacht trok, moet niet verward worden van het liturgisch middelpunt rond de sacramentstoren op het voor leken ontoegankelijk-

ke hoogkoor. De meeste Bredase gegevens, voornamelijk afkomstig van de kerkfabriek, zijn te vaag om met zekerheid aan een specifieke locatie toe te schrijven. Gezien de context horen zij thuis in het Pastoors-/Sacramentskoor. Bovendien bestond er een verschil in de locatie waar dat Sacrament kon worden vereerd, en waar dat de wonderbaarlijke hostie van Niervaart normaliter lag gedeponereerd. Slechts tijdens het Bredase Sacramentsfeest op de voorlaatste zondag van juni werd het reliek te voorschijn gehaald, binnen de kerk tentoongesteld en buiten op straat rondgedragen.

Na 1526 bevond de schatkamer ('comme') van Niervaart zich waarschijnlijk ter hoogte van de sacramentstoren op het hoogkoor. Een huurovereenkomst uit 1540 brengt namelijk een ruimte van het betreffende gilde van Niervaart elders in het kerkgebouw ter sprake dan op de plaats van het zuidelijke zijkoor: het 'Heijlich Sacramentshuysken ofte choorken'. Aan de buitenzijde van de noordoostelijke kooromgang bevond zich de 'fauten d[i]e de gulde van de Sacraments aldaer gemaickt heeft'. Dit lokaal van de broederschap bevond zich dus aan de noordzijde van de kooromgang en blijkt een deur te hebben gehad die eventueel verplaatst zou kunnen worden naar de oostzijde in verband met de bouw van een nieuw kerkhuisje.¹⁸⁸

De aanduiding 'Sacramentskoor' is zeker ouder en moet betrekking hebben gehad op een voorafgaande situatie, toen de kerk nog geen kooromgang had.¹⁸⁹ De in 1463 opgerichte broederschap die nog een reorganisatie ofwel een heroprichting doormaakte, zal zeker niet meteen tot de bouw van een eigen kapel of lokaliteit zijn overgegaan.

Het ontstaan van een eigen Sacramentskapel als zelfstandige devotieruimte dateert dan van na de eeuwwisseling, want in 1500 had nog een dotatie aan de broederschap plaatsgevonden in het Pastoorskoor. Een zelfstandige plaats voor het Sacramentsgilde van Niervaart zal daarom moeten worden gezocht in het nieuwe Pastoorskoor uit omstreeks 1515-1519.¹⁹⁰ Curieus aan de huidige zuidelijke koorzijbeuk is het bijzondere gewelf van de meest westelijke travee en dus niet ter plekke van het altaar aan de oostwand. Het uitzonderlijke ribbenpatroon is een symbolische verwijzing naar Christus

Van een Sacramentsaltaar, dat pas met een aparte kooruimte mogelijk werd, horen we zelden; wel van een wekelijkse Sacramentsmis.¹⁹¹ Dagelijks na de completeen voltrok zich hier een 'klein lof', wat al vóór 1468 gebruikelijk was.¹⁹² Er brandde tenminste vanaf 1525 een eeuwige lamp.¹⁹³ Later, circa 1585, celebreerde de pastoor er zelf op iedere donderdag een gezongen mis. Dit Sacramentskoor was in de laatste decennia van zijn bestaan het cultusmiddelpunt van de Sacramentsbroederschap, toen de Niervaartprocessie was stopgezet. Hier bevond zich het retabel van Niervaart, waarvan het centrale stuk met de monstrans nog altijd een impressie geeft van de middeleeuwse uitstalling. Hier ook stond een van de drie belangrijkste collecteblokken en maande een muurschildering, Christus aan het kruis onder de thematiek van de juiste gebedsintentie, tot oprechte vroomheid. Na de Beeldenstorm stonden nog een ciborie, een monstrans en een reliekkist ('arke') met een zijden doek ter beschikking van de jaarlijkse manifestatie. Waarschijnlijk waren in dit Sacramentskoor ook ex-voto's opgehangen, zoals vermeld staat in de mirakelverhalen.¹⁹⁴

De pastoor liet er een biechtstoel neerzetten. En vicecureit Loyen bewees zijn pastorale instelling door zich juist in die hoek te laten begraven.¹⁹⁵ Ook verschillende parochianen kregen er hun laatste rustplaats.¹⁹⁶

Onze-Lieve-Vrouwekoor

Grenzend aan het 'Sacramentspand' (de noordelijke kooromgang en zijbeuk) lag het Onze-Lieve-Vrouwekoor, een geliefde locatie voor begraving. Zo men niet binnen het Onze-Lieve-Vrouwekoor zelf gelegenheid kreeg, dan was de plaats vlak voor de ingang ook goed. In de buurt van het Mariakoor bevonden zich verder het oksaal en het 'gestoelte'.¹⁹⁷ Meestal wordt dit Mariakoor vereenzelvigd met het nieuwe Herenkoor, maar ten onrechte want deze localisering stuit op een onoverkomelijk bezwaar: de meest noordelijke kapel van de koorpartij was en bleef altijd privé-terrein van de heer, en was in principe niet toegankelijk voor derden. Meer voor de hand ligt een identificatie met het noordtransept, en vanaf 1526 de oostelijk daarvan gelegen en daarmee in verbinding staande westelijke travee van het nieuwe Herenkoor, zoals die toen architectonisch gestalte had gekregen. De begravingen 'voor de deur' bevonden zich dan in de travee noordelijk van de kruising, waar ook een bank stond.¹⁹⁸ Een Onze-Lieve-Vrouwedeur gaf toegang tot dat koor, waaraan werd gewerkt in 1539, toen het kerkbestuur een glas-in-loodraam liet plaatsen.¹⁹⁹ Met dit laatste zal de toegang in de noordelijke transeptgevel bedoeld zijn.

Er zijn echter weinig aanknopingspunten voor een precieze beeldvorming van de achtereenvolgende stadia van dit Mariakoor.²⁰⁰ Er bestond zeker al een Mariakoor in 1463, toen het oude Herenkoor nog in optima forma fungeerde, want tot in 1521 vonden hier teraardebestellingen van familieleden van de graaf plaats en hun jaarlijkse dodenherdenkingen zetten zich tot 1567 voort.²⁰¹ Gezien de Maria-iconografie, in de eerste plaats een annunciatie in reliëf in een van de sluitstenen, zal het noordertransept van meet af aan als Mariakoor zijn bedoeld. De verhouding van het Mariaaltaar in het Mariakoor tot de vele aan de Heilige Maagd gewijde altaren is moeilijk te achterhalen. De Nassause grafkapel was vanouds gewijd aan Maria. 'Maria onder de toren' verwijst gezien de naam vanzelfsprekend niet naar het Mariakoor.

De invloed die de tenminste sinds 1475 (en waarschijnlijk dus al vanaf de voltooiing van het nieuwe transept omstreeks 1450) bestaande Onze-Lieve-Vrouwebroederschap had, hing samen met haar vermogen, maar het zou te simpel zijn hieruit af te leiden dat zij het was die het Onze-Lieve-Vrouwekoor in 1521 liet uitbreiden. Zoals verderop nog wordt beschreven, zullen de gildenmeesters kort daarna met boetegeld een Mariaraam hebben besteld. Het altaar van de broederschap lag expliciet aan de 'noortsijde' van de kerk, tussen 'pylaernen'. Vóór dit altaar had drossaard Johan Masschereel, heer van Wijnandsrade († 1513?), zijn laatste rustplaats gekozen, waarop diens zoon Wijnand sinds 1533 drie kaarsen liet ontsteken.²⁰² Rond 1560 bevonden zich hier bronzen engelen op zuiltjes.²⁰³ Niet uit te sluiten valt dat de oprichting van een Anna-altaar in 1523 samen hangt met de uitbreiding van de Mariakapel.

Herenkoor

Over het kerkgedeelte dat de heer van Breda voor zichzelf reserveerde en een eigen ingang kende, ontbreken de nodige gegevens, hoewel het zonder twijfel de rijkste decoraties herbergde.²⁰⁴ Hier geven we een globale samenvatting van haar geschiedenis, zonder ons te verdiepen in de funeraire cultuur die in deze kapel van toepassing was. Het Nassause Herenkoor ontstond uit de Polanense grafkapel die was gewijd aan Maria, wier altaar in 1526 werd overgebracht naar de nieuw gebouwde ‘mijns genedigen heren capelle’, later genoemd de Prinsenskapel.²⁰⁵ Nooit heette het ‘Mariakoor’. Het belangrijkste altaar werd bediend door een kapelaan-kanunnik van de ‘kleine prebende’. In het oude Herenkoor stond sinds 1442 bovendien een eigen Kruisaltaar, mogelijk op de plaats waar later het hoge grafreliëf verrees.²⁰⁶

Het in 1526 ingewijde nieuwe Herenkoor, dat van buitenaf te bereiken was via een eigen ingang, kreeg pas in 1533 definitieve glas-in-loodramen. Ongetwijfeld kwam er rond die tijd ook een nieuw altaarstuk. Bij de ingang van het hekwerk hing een wijwatervat. Oude grafmonumenten werden niet overgeplaatst naar het nieuwe Herenkoor, maar er kwam daar wel een nieuwe ruime grafkelder. Graaf Hendrik typeerde zo de voorgaande neveneslachten als voorgeschiedenis van een nieuwe dynastieke lijn. Dankzij de bijzondere status en het feit dat het nieuwe Oranjesmausoleum afgesloten was met een renaissance hekwerk, bleef de hier aanwezige inventaris beter beschermd.

Pastorskoor

Het pastorskoor of ‘parochiaenskoor’ in zijn jongste gedaante vanaf omstreeks 1519 moet worden gelokaliseerd in de meest zuidelijke kapel van de koorpartij. De plaats van het altaar is nog altijd herkenbaar aan de geschilderde contouren op de oostwand. Een Maria-altaar in het pastorskoor past het best in de Bredase kerktraditie. Hieraan waren wellicht de drie Onze-Lieve-Vrouwebeneficies verbonden. Door de opheffing van het oude pastorskoor of de annexatie ervan bij het nieuwe, verdubbelde de beschikbare ruimte: het zuidelijke pastorskoor en de aangrenzende maar naamloos geworden koorzijbeuk. Een ambacht uit de textielbranche, dat van de droogscheerders met als patrones Maria (1506), nestelde zich hier, tegen de muur van het hoogkoor.

In dit deel van de kerk droeg de vicecureit dagelijks de mis op, en op hoogtijdagen vond hier de communie-uitreiking plaats.²⁰⁷ Het zeven-, en sinds 1554 negenkoppige stadsbestuur woonde hier de door de ‘pastoor’ gecelebreerde mis bij. Nog in 1588 was er voor een nieuw schepengestoelte plaats. Er stond slechts één vrouwenbank waarin de vrouw van de Brusselse rentmeester plaatsnam.²⁰⁸ Een in 1546 besteld wijwatervat met een gewicht van 182 pond brons kreeg waarschijnlijk een vaste plaats in de omgeving van de ‘pastoor’ die, voor de mis begon, het volk zegende, en niet bij de westelijke ingang.²⁰⁹ In ieder geval stond het vroegere exemplaar bij het Sint-Eloy-altaar, een van de oudere ambachtsaltaren waarmee de familie Heys zich nauw verbonden voelde.²¹⁰ Een Petersaltaar werd in 1476 met pauselijke toestemming door de deken van het kapittel geïncorporeerd.²¹¹ Sedertdien moest de deken

zelf of zijn plaatsvervanger er de mis lezen. Dit decanale Petrusaltaar stond waarschijnlijk vlakbij het hoogkoor. Omdat dit altaar, althans later, tevens met de heilige Eloy van het smedenambacht verbonden was en met zesendertig rijngulden goed gedoteerd, is een lokalisering aan de zuidzijde bij het pastoorskoor, wellicht tegen de zuid-oostelijke kruisingspijler, aannemelijk.²¹²

Begravingen vonden in, of in de directe omgeving van het pastoorskoor plaats.²¹³ Hier moeten met grote regelmaat zielmissen voor overledenen zijn opgedragen. Uit de omschrijving van de laatste rustplaats die kanunnik Anton van Buyten in 1507 voor zichzelf wenste, valt af te leiden dat de zuidbeuk van het koor toen het pastoorskoor was. Zijn graf lag vlakbij het Maria-Conceptioaltaar (J 16: 1445) en het Elisabethaltaar (J 32: 1467), dat het zogenaamde 'klein altaar' moet zijn geweest.²¹⁴

Het oude pastoorskoor groeide dus uit tot twee beuken waarbinnen het Sacramentskoor met zijn volksdevotie zich verzelfstandigde. Iets dergelijks lijkt ook aan de andere kant, bij het herenkoor gebeurd te zijn, dat zich uitsplitste tot drie afzonderlijke ruimtes. Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat de bouw van het nieuwe Herenkoor, begonnen vanaf het noordtransept, omstreeks 1520 als eenheid werd opgezet. De muur die de Prinsenkapel scheidt van de westelijk daaraan grenzende open kapelruimte, is er pas in tweede instantie geplaatst. Beide ruimtes waren dus van oorsprong als één geheel eigendom van de heer. Het Onze-Lieve-Vrouwekoor met een eigen broederschap vormde niet alleen in ruimtelijke zin een tegenhanger van de Sacramentskapel, ook de ondersteuning door de heer zowel in materieel als institutioneel opzicht valt op.

Juist waar zich het sacrale concentreerde, treffen we dienstruimten aan, en wel in de sacristie voor de koorheren en ter zijde van het pastoorskoor voor de pastoor en het kerkbestuur.²¹⁵ Daarom was hier geen plaats meer voor een bergruimte (schatkamer) van het Sacramentsgilde, dat een locatie moest zoeken aan de noord-oostzijde van het koor.

De Sacramentsdevotie was wellicht de doorslaggevende reden voor de aanleg van de kooromgang, waartoe omstreeks 1515 moet zijn besloten. De ingreep had radicale gevolgen voor de bestaande inrichting: de heer moest zijn herenkoor opgeven en ook de pastoor zijn ruimte verlaten. Bovendien was voorzien in de doorbraak van de oude sacristie; twee Maria-altaren en verschillende zijaltaren moesten worden verplaatst. Dit alles gebeurde ongetwijfeld met instemming van het kapittel. De concessies die de Nassaus en de pastoor deden, waren zo groot dat hun instemming alleen te verklaren valt in het kader van het allesoverstijgende Sacrament op het hoogkoor. De sober gehouden kooromgang, dat wil zeggen zonder straalkapellen voor zijaltaren, maar ook de vrij snel hier tegenaan gebouwde kerkhuisjes met inbegrip van de 'gildekamer', dienden weinig andere religieuze doeleinden dan de Sacramentsverering. Nooit zouden er andere altaren worden neergezet: zo kon het toestromende bezoek langs de sacramentstoren worden geleid. Het is dan ook logisch dat de bank die de Weduwe Renesse van Elderen hier rond 1584 had laten plaatsen, werd verwijderd. Met inbegrip van de eerder besproken altaarreallocaties rond 1522/23 blijken die zijaltaren in het schip, de nieuwe koorzijkapellen en de kooromgang te duiden op een samenhangende campagne tot herinrichting.

Anders dan voorheen zochten de hofkringen vooral dit gedeelte – zowel in de nabijheid van de heer als van het Sacrament – uit voor hun teraardebestellingen. Een praalgraf voor de drossaardfamilie Renesse-(Oost)malle († 1538 en zijn vrouw in 1550), kostbare epitafen en zerken voor andere topfunctionarissen uit het midden van de zestiende eeuw herinneren hier nog altijd aan. De bouw vanaf omstreeks 1550 van grafmonumenten en epitafen in renaissance stijl, volgde na opheffing van Oranje's hofhouding te Breda in dat jaar.²¹⁶

Noordelijke zijkapellen schip (Afbeelding 3, nrs. 8-14)

De locaties in de westelijke helft van de kerk met zijn vele zijkapellen, zijn al even moeilijk te achterhalen. Volgens Kalf was dat het moeilijkst voor de reeks zijkapellen aan de noordzijde, maar de beschikbare documentatie geeft juist voor deze de meest bruikbare aanwijzingen en laat voor de zuidrij veel in het ongewisse. In dit verband moet gewezen op het woord 'pand', hoewel de term als zodanig niet voorkomt in onze hoofdbron, maar in een tekst uit omstreeks 1550 die fragmentarisch is overgeleverd, en die de route beschrijft die een processie binnen het kerkgebouw moest volgen.²¹⁷ De celebranten kwamen uit het hoogkoor, gingen door het middenschip en vervolgden de tocht door het 'Annapand' en langs het Sacrament alvorens op het hoogkoor terug te keren. In hetzelfde document is sprake van een tegenhanger van het 'Annapand' onder de naam 'Jorispannd'. De noordelijke zijbeuk heette dan het Annapand, de zuidelijke het Jorispannd. De verwijzingen naar 'panden' slaan op verschillende (koor)zijbeuken respectievelijk de kooromgang in de kerk.

Als de registratie van vrouwenbanken daadwerkelijk na het Bartholomeusaltaar (aan de NW-vieringspijler) consequent een route volgt, en niet willekeurig is opgesteld, dan liggen aan de noordzijde in de kerk het Hubertus-, het Sebastiaan- en het Annakoor. Het eerstvolgende zekere punt is het Renesse-praalgraf, 'achter het hoeghkoor in den pandt', waar tussenin alleen het Onze-Lieve-Vrouwekoor wordt vermeld. Het Hubertuskoor was van de rest gescheiden door een 'pand', waar zich een Sebastiaanaltaar bevond. De plaats van het Sebastiaankoor is tot dusver onbekend. Het Anna- en Hubertuskoor menen we exact te kunnen aanwijzen in de noordelijke rij zijkapellen.

Annakoor (Afbeelding 3, nr. 13)

Ter hoogte van de Mattheuspilaar moet aan het eind van de zestiende eeuw het Annakoor hebben gelegen, met andere woorden aan de noordzijde.²¹⁸ De oorsprong gaat terug op het Anna-altaar dat van vóór 1372 dateert en dat tenminste sinds 1427 aan de noordzijde van het vorige kerkgebouw stond. We denken dat in het begin van de zestiende eeuw, dus in de tegenwoordige kerk, het Anna-altaar nog altijd aan de noordzijde moet worden gezocht, maar nu in concreto bij het Catharinakoor.²¹⁹ Blijkens het 'bankengeld' stond dat altaar naar alle waarschijnlijkheid in een zijkapel 13.²²⁰ Nog vlak vóór 1590 had juffrouw Van Brecht haar bank in de kapel overgedaan aan de vrouw van drossaard Van Wijngaerde.²²¹ Zo continueerde zich de eeuwenoude familieband tussen beide genoemde geslachten in het Annakoor.

De familie ging bij de altaarstichting niet zover dat zij het collatierecht van het Anna-altaar opeiste. Vicaris Peter Rutgers, aangesteld in 1488, nam de kapelanie ruim veertig jaar waar. In 1530 werd hij opgevolgd door Adriaan van Sprundel (1530-1551), die afstand deed van de kapelanie ten gunste van priesters uit de familie Van Galen (1551).²²² Aan de reeks van kapelaans kan nog worden toegevoegd kanunnik Peter de Hoghe, die rond 1570 aan het altaar verbonden was.²²³ Hoezeer het Annakoor van oorsprong ook kenmerken droeg van een familiekapel, werkelijke begravingen uit de betrokken families kunnen we niet aantonen. De necrologia zwijgen hierover; graftekens of andere blijken van herdenking zijn evenmin overgeleverd. De van oorsprong Hollandse familie Van Wijngaerde was ongeveer gelijk met de sloop van het oude kerkship uitgestorven. Een aanverwante tak van de familie Van Brecht moet kort na 1450 de kapel hebben overgenomen. Bewijst het feit dat haast niemand deze locatie verkoos hun monopolie?²²⁴

Het Annakoor onderging in 1547/48 een verbouwing en uitbreiding met een beuk, een 'nieuwe choir'.²²⁵ Deze zijkapel is de enige in de dubbele reeks met zo'n ongewone diepte en twee gewelven. Het initiatief tot de bouwactiviteiten moet zijn uitgegaan van de Bredase familietak Van Brecht, maar ook een Annabroederschap had hier in 1521 een altaarschildering laten plaatsnemen. In deze zijkapel was inmiddels een Onze-Lieve-Vrouwealtaar ondergebracht dat oorspronkelijk ter hoogte van de toren had gestaan. Misschien was de overplaatsing noodzakelijk toen men in 1468 met de bouw van de nieuwe toren begon. Aan dat 'Maria onder de toren'-altaar dat wellicht teruggaat tot de fundatie van deken Hugo in 1311, waren twee 'rectores' verbonden.²²⁶

Hubertuskoor (Afbeelding 3, nr. 11)

Een bastaardtak van de Nassaus, waarvan de leden vanzelfsprekend niet begraven konden worden in het Herenkerk, deed er alles aan om in de Bredase kerk een plaats voor een graf te veroveren. Jan IV van Nassau had een buitenechtelijke zoon die de stamvader werd van de tak Nassau-Merwede. Deze zoon Jan (1458-1505) werd door de graaf kastelein van Heusden gemaakt en Engelbrecht II, halfbroer van Jan IV, nam hem op in zijn Raad. De kastelein liep in de Bredase processie mee als 'kruisbroeder'. Verscheidene mannen uit de volgende generaties van de bastaardzoon hebben een rol gespeeld in het Bredase politieke en religieuze leven: Hendrik werd schepen, Jan pastoor-kanunnik († Orleans, 3 maart 1505) en Paul schout. Verschillende wettelijke en buitenechtelijke dochters kwamen, voorzover zij niet huwden, als non in een klooster terecht. Velen uit die familie werden lid van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap in Den Bosch.²²⁷ Het heette dat bastaard Jan zelf als derde begunstiger in de rij aan een al lang bestaand Maria-altaar (J 3: 1378) een fundatie heeft toegevoegd ter waarde van twee sester rogge en twee gulden, wat uiterlijk in november 1505 moet hebben plaatsgevonden. De totale waarde van het altaarfonds zou hiermee de vijftien gulden overschrijden. Sedertdien vonden op dit Jezus-en-Maria-altaar, dat in 1522/23 met een Hubertusaltaar werd verenigd, vier missen per week plaats.

Dezelfde bastaard Jan zou ter ere van de heilige Hubertus een altaar(fonds) hebben gesticht.²²⁸ De keuze van deze heilige is wellicht een verwijzing naar het adellijk

jachtmonopolie en daarmee naar de pretentie van het geslacht. De pas gebouwde zijkapel kreeg de naam ‘Hubertuskapel’. De Hubertusbroederschap, die hier voor het bijwonen van een mis samenkwam, kende een eigen jachttraditie en uit de gegevens van dit ‘jagersgilde’ kan worden afgeleid dat de stichting van het Hubertusaltaar op zijn laatst in 1504 plaatsvond, maar misschien ook eerder, op het einde van de vijftiende eeuw.

Bastaard Jan liet zich begraven voor de Hubertuskapel en een aantal jaren later volgden zijn echtgenote Adriana van Haastrecht, zijn zoon Paul en diens vrouw Catharina van Haaften kort na elkaar. Ieder van hen had ook via het kapittel, de kapelaans en de begijnen in Breda, een memorie gesticht. Zowel op het Hubertusaltaar als op het hoogkoor werd op hun sterfdag een zielmis gelezen. Er werd dan voor één stuiver aan kaarsen opgestoken. De laatste overledenen voegden hier nog offergaven aan toe. Het valt op dat het Hubertusaltaar lange tijd werd geclaimd door deze Nassause bastaardtak.²²⁹ Latere generaties zochten elders een laatste rustplaats, maar zullen de lasten zijn blijven dragen.²³⁰ Nog in 1522 volgde een tweede Hubertusfundatie die twee missen extra mogelijk maakte (J 38bis). Dit initiatief kwam mogelijk voort uit het Hubertusgilde, om precies te zijn van de in dat jaar en hier in de buurt begraven collega-raadsheer, jonkheer Andries van Lier.²³¹

Tabel 5: Genealogische samenhang tussen Nassau-Merwede en Assendelft (1505-1558)

overlijdensdata	naam	partner	memories	opmerkingen
1505 29 nov	Jan van Nassau[-Merwede]		B, K, KPL	[<1505] altaarfundatie
1512? 8 okt	Adriana van Haastrecht	Jan	B, K, KPL	
1513 4 juni	Catharina van Haaften	Paul	B, K, KPL	
1514 6 sept	Paul van Nassau[-Merwede]		B, KPL: <i>panes</i>	1522 misfundatie
1553 25 okt	Dirk van Assendelft			
1558 28 apr	Adriana van Nassau-Merwede	Dirk		muziekkfundatie: <i>Immolata</i>
1557 29 okt	Claas van Assendelft			1560/65 epitaaf 1569 glasraam

Ad memories: B = Begijnhof, K = Kapittel; KPL = ‘gemene kapelanen’.

In de hierboven geschetste genealogie speelt de vrouwelijke linie een belangrijke rol. Dirk van Assendelft, schout van Breda (1542-1553), was gehuwd met Adriana van Nassau-Merwede, dochter van genoemde schout Paul.²³² Zij moeten de Bredase graftraditie hebben voortgezet, voordat ook zij zich weer noordwaarts begaven. Het familiegraf in de Haagse Jacobskerk lieten zij wel herstellen, maar kozen dat niet als locatie voor hun eigen teraardebestelling.²³³ In tegenstelling tot de Nassautak en de geest van die tijd, onderhield de schoutendynastie Van Assendelft geen nauwe banden met kerkelijke instanties. De aanwezigheid van het Van Assendelftepitaaf (1553/58) en sedert 1569 een gebrandschilderd raam in zijkapel 11, die tot de jongste serie zijkapellen behoort, wordt met de identificatie als Hubertuskapel verklaarbaar, wat niet conform de traditionele toeschrijving is.²³⁴ Het tot nu toe anonieme

transi-graf, dat een kostbare sculptuur voor een elitefiguur moet zijn geweest, kan nu eveneens worden geduid als het grafmonument voor bastaard Jan.²³⁵ De nakomelingen van Dirk en Adriana engageerden zich met de Nederlandse Opstand en verlieten uiteindelijk Breda. De vroeg gestorven oudste zoon Claes, eveneens kortstondig schout van Breda († 1557), werd nog bij zijn ouders begraven.

Als kapelaans op het Hubertuskoor fungeerden toen vlak na elkaar Adriaan Richardsz en Cornelis Snoeyen.²³⁶ Tegelijk met het herstel van de katholieke eredienst volgde in mei 1581 de aanstelling van kapelaan Mathijs Hulsel, na de dood van Johan Litz door collator-kapelaan Hendrik Vayendries.²³⁷ In die jaren bleef de vrouwenbank in de ‘Assendelftkapel’ onbenut achter. De meesteres van het begijnhof nam die ongevraagd in gebruik.

Campe- of Nispenkoor (Afbeelding 3, nr. 12)

Dit koor, gewijd aan de heiligen Joris, Catharina en Barbara en gesticht in 1418 door de adellijke familie Uytten Campe (J 19), is te beschouwen als de belangrijkste particuliere zijkapel. Het Bredase kapittel had hierover geen zeggenschap. Van Goor noemt een jaaropbrengst van 50 gulden; een uitzonderlijk hoog bedrag dat anders alleen de heer zelf beschikbaar kon stellen.²³⁸

De huidige kapel moet ten tijde van drossaard Adam van Nispen zelf in de jaren 1460/70 zijn gebouwd. Een hekwerk sloot de privé-kapel af. Rond 1500 veranderde de naam in Nispenkapel. Hier was een Heilig Graf geplaatst waarvoor vanaf 1520 een lamp brandde dankzij het dienstpersoneel van de familie.²³⁹ Hier moet het gebrandschilderd raam hebben gezeten, waarvan een fragment door een gekleurde tekening bekend is gebleven.²⁴⁰ De linkerhelft van dat raam geeft vier mannen uit de familie Van Nispen weer, vergezeld door de heilige Joris (lans en banier) en Andreas (kruis); de andere helft van het raam zal de vrouwenzijde hebben weergegeven. De *priants*, van wie er een in priestergewaad en met een palmtak in de hand, stellen Adam († 1475) zelf voor en zijn drie zonen: Jan, kapitteldeken van Hilvarenbeek die in het Heilig Land is geweest († 1511), ‘burgermeester’ Floris († 1504) en Govert († 1515), schepen in Breda. Wellicht werd het raam omstreeks 1515 aangebracht. Een rijk versierde zerk van Adam en zijn twee vrouwen (kort na 1476) zal oorspronkelijk voor de kapel hebben gelegen.²⁴¹

Sommige auteurs beweren dat de bakkerscorporatie hier haar religieuze diensten hield, maar zo’n associatie met een adellijke grafkapel mist ieder gevoel voor toenmalige maatschappelijke en godsdienstige verhoudingen. Het sociale milieu waarbinnen de familie verkeerde, de unieke inrichting van de kapel en de persoonlijke levenswandel van de hier begraven personen doen vermoeden dat hier de Jerusalemvaarders zoals ook Breda die in het eerste kwart van de zestiende eeuw kende, bijeenkwamen.²⁴² Halverwege die eeuw raakte de Bredase tak van de familie Van Nispen haar invloedrijke positie kwijt.²⁴³

Meestal werd de kapel naar de familie genoemd. Omdat al elders in de kerk een Joriskapel was, zal soms ook de naam van de copatronessen zijn gebruikt. Tegen het einde van de zestiende eeuw werden drie altaarfondsen op het Barbara-altaar gevestigd. De tweevoudige fundatie Maria-Joris (J 17: 1444) was al in 1523 hiernaar over-

9. Epitaaf voor
Nicolaas Vierling,
ca. 1553.

gebracht, en korte tijd daarna (niet later dan 1552) de eerste fundatie van Agatha (J 20: voor 1385).²⁴⁴ Hierdoor kreeg de patroonheilige Barbara ten opzichte van haar copatronen de overhand en gaf haar naam aan wat voorheen (tot na 1579) de Nispenkapel heette. De kapel moet een rijke indruk hebben gemaakt door de bronzen zuilen die hier stonden.²⁴⁵ Nog in 1573 had Alijt Egels een zogeheten erfmis aan het Barbara-altaar verbonden. De kapel was aanvankelijk weinig in trek als graflocatie, maar tegen het einde van de eeuw veranderde dit. Zo wenste kapelaan Adriaan Snavels († 1576) speciaal op dit altaar, waaraan de priemverlaatmis was verbonden, dagelijks een mis te laten lezen ter zijner nagedachtenis.²⁴⁶

De periode na de Reformatie verdient eveneens kort aandacht. Het collatierecht bleef in particuliere handen, namelijk van katholieke zuiderlingen aan de andere kant van de grens. Zij genoten wel de inkomsten maar hadden geen invloed meer op het gebruik van de kapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Peter Hendriksz Filips was feitelijk hun laatste kapelaan geweest. In de loop van de zeventiende eeuw verwierf de

Bredase patriciërsfamilie Montens de kapel. Zij hing hier rouwborden op, wat latere generaties steeds hebben voortgezet, zodat de Barbarakapel tijdens de achttiende eeuw de 'Montenskapel' werd genoemd.²⁴⁷

Catharinakoor (Afbeelding 3, nr. 14)

Als onze reconstructie juist is, blijft de meest oostelijke zijkapel 14 nog te benoemen. De heilige Sebastiaan was op het einde van de zestiende eeuw op de noordflank vertegenwoordigd met een altaar in een zijbeuk en een koor. Misschien had de sinds omstreeks 1550 actieve, maar weldra op non-actief gestelde Sebastiaansschutterij nog een plaats weten te veroveren recht tegenover de Oude Schutten. Of leefden die schutters na 1568 nog voort als broederschap? Een probleem is dat de verwijzingen naar een Sebastiaanskoor en een Sebastiaansaltaar niet op dezelfde locaties betrekking hoeven te hebben. Bij elk van die locaties stond een bank.²⁴⁸ Overigens komt een Sebastiaansfundatie niet in de overzichten van altaren voor. Twee personen hadden zich bij genoemd altaar laten begraven.²⁴⁹

Een andere mogelijkheid - en deze vinden we vanuit historisch perspectief aannemelijker - is dat zijkapel 14 een Catharinakoor was.²⁵⁰ De heilige Catharina was, na Maria, de belangrijkste heilige in de Bredase wereld. Het naar haar genoemde koor lag omstreeks 1500 naast, of anders niet ver van het Annakoor.²⁵¹ Rond 1525 werd het Theobaldaltaar (J 4) overgebracht naar het Catharinakoor. Hier bevonden zich verder de oude fundatie Peter en Laurens (J 11) en uiteraard het Catharina-altaar met zijn supplementaire fundatie Andreas-en-Laurens (J 12). Een vrouw wenste in het Catharinakoor haar laatste rustplaats.²⁵²

Zuidelijke zijkapellen schip (Afbeelding 3, nrs. 1-7)

In architectonisch en bouwhistorisch opzicht spiegelt de rij zijkapellen aan de zuidzijde zich aan die van de noordzijde, met het verschil dat de zuidelijke allemaal even groot zijn. We kunnen geen informatie putten uit de locatie van banken want die stonden hier - in tegenstelling tot bij de noordelijke reeks - nauwelijks. Het necrologium van het Begijnhof bevat weer wel enige aanknopingspunten.

Heilig-Kruiskoor (Afbeelding 3, nr. 1)

De identificatie van de Heilig-Kruiskapel als eerste vanaf het transept van de zuidelijke reeks zijkapellen staat vast. Zij bevindt zich vooraan grenzend aan het transept en neemt hiermee in rang de hoogste plaats in. Het wezenlijke karakter van de kapel kan aangegeven worden met de term 'stadskapel', elders ook wel 'raadskapel' geheten. Dit zijkoor fungeerde van meet af als Heilig-Kruiskapel. De muurschildering met schutterselementen (rood kruis op wit vlak) brengt de traditionele verbondenheid met de Oude Schutten tot uitdrukking, een vereniging die in de tweede helft van de zestiende eeuw zware deuken opliep: tijdelijk verboden tussen 1568 en 1577 en daarna, in 1581 opgeheven. De rituele 'scuttenbroederschap', ad hoc geformeerd bij de Kruisprocessie, was al in 1522 van het toneel verdwenen. De functie van de

10. Grafmonument voor Jan, Bastaard van Nassau.

kapel als symbolisch beladen cultusmiddelpunt van de Bredase burgerij rond het Kruisrelik nam in maart 1590 definitief een einde.

Het Kruiskoor viel volledig onder het kerkbestuur, zodat we dankzij kerkrekeningen vrij aardig over het koor zijn ingelicht.²⁵³ De kerkmeesters vernieuwden een houten plankier voor het altaar in 1503. In 1526 werden tegelijk met de verbouwing van de oostelijke koorpartij verschillende vernieuwingen aangebracht die het nodige mochten kosten.²⁵⁴ De ramen kregen een opknapbeurt in 1549. Rondom het altaar waren roeden aangebracht waaraan gordijnen hingen.²⁵⁵ Waarschijnlijk hingen er ook ex voto's, zoals de waskaars uit de 'miracula' (het wonderboek) van het Heilig Kruis van Breda en zilveren kostbaarheden die in 1577 in de smeltoven verdwenen. De rederijderskamer Vreuchdendael bracht jaarlijks ter gelegenheid van Kruisvindingsdag begin mei guirlandes aan.

Het Heilige Kruis, waarvan de devotie teruggaat tot omstreeks 1330, bewaarden de kerkmeesters in hun eigen vertrek en tijdens de bijzondere Bredase feestdagen stalden zij dat met alle luister en plechtigheid uit in de kruising. Lange tijd lijkt er de rest van het jaar geen omstandige eredienst te bestaan. Een 'klein lof' na de completen kreeg vanaf 1460 ondersteuning van een bescheiden zangkoortje. In de buurt ervan stond een bank opgesteld. Bijna niemand liet zich in de directe omgeving van het Heilig-Kruiskoor begraven.²⁵⁶ Het valt op dat met dit altaar geen andere fundaties zijn verenigd.

In het midden van de zestiende eeuw werden dagelijks verschillende missen gelezen dankzij diverse misfundaties; alleen op dinsdag en donderdag was er slechts één

mis.²⁵⁷ Het aantal missen per week varieerde om onduidelijke redenen. Het kerkbestuur kwam aanvankelijk uit met het jaarlijks contracteren van zeven tot tien kape-laans die per jaar drieënhalve gulden ontvingen. Later, in 1545, waren het er nog maar vier die bijna allemaal twee missen per week opdroegen, en was de beloning per mis hoger geworden. De reden van die omslag en opslag was deels ingegeven door inflatie. Onder de kapelaans die ook deelnamen aan de gemeenschappelijke koordiensten, kunnen onder meer worden geïdentificeerd: omstreeks 1525 Gerit Cupers op maandag en Peter Boelen op zondag; rond 1535 Gerard Oelemans op maandag en Willem van Langerak altijd op vrijdag; en tenslotte in 1540 het duo Claas Pellen op vrijdag en zaterdag, en Aart Eept voor zes missen per week.²⁵⁸

De kerkbestuurders trokken in 1542 bovendien een 'kruisbroeder' aan. Sedertdien gebeurde dat permanent en voor steeds twee dagen.²⁵⁹ Al eerder kwamen kruisheren vanuit Asperen (bij Leerdam) naar Breda om te termineren. De kruisbroeders of kruisheren hadden een ware kruistheologie ontwikkeld en daarom was de verrichting van de eredienst in de Heilig-Kruiskapel voor hen een belangrijk motif.²⁶⁰ Broeder Hendrik zal zich in verband daarmee in Breda hebben gevestigd.

Na de herinrichting van 1581 komen we geen uitgaven aan kapelaans meer tegen. Ook de schutters waren van het toneel verdwenen. Nu werden parochiale geestelijken ingeschakeld, waarmee de pastoor en de onderpastoor hun financiële positie konden versterken. Peter Uytenhage en Adriaan Plaet deden de gezongen Kruis- en Mariamis op donderdag respectievelijk vrijdag en ontvingen ieder tien gulden. Voor het misfonds was nog slechts twintig gulden gereserveerd. De Bredase Kruisdevotie verschoof onder invloed van de inzetende Contrareformatie in de richting van de Goede Week en de Passiesymboliek.²⁶¹

Jacobskoor (Afbeelding 3, nr. 2)

De aan de heilige Jacobus Maior gewijde kapel met het Jacobsaltaar (J 58) is een van de oudste en mogelijk de eerste uitbouw aan de zuidzijde van de kerk in de loop van de veertiende eeuw geweest. Het altaarfonds had zijn bestaan te danken aan een adellijk initiatief en eindigde als broederschapsvermogen. De locatie genoot onmiskenbaar populariteit gezien de begravingen in de nabijheid ervan.²⁶² Dit betrof wellicht leden van de broederschap. Sommigen wensten een speciale nevendienst op dit altaar.

In de zestiende eeuw lag de Jacobskapel ter hoogte van de preekstoel. Als een van de oudste zijkapellen aan de zuidzijde kwam deze in hiërarchie direct na de allerbelangrijkste, de Kruiskapel, zodat de identificatie met zijkapel 2 de voorkeur heeft. We horen er zo weinig over omdat het Jacobsgilde eigenaar ervan was en het betreffende archief verloren is gegaan. Als rector fungeerde rond 1500 kapelaan Jan Cruysken.²⁶³

Joriskoor (Afbeelding 3, nr. 3)

Het in 1482 geïncorporeerde Andreas-en-Joost-altaar in de Joriskapel kreeg de Maria-en-Catharinafundatie (J 29: 1352) en later de Maria-en-Allerheilignfundatie

(J 45: 1371) toegevoegd. Juist die laatste toevoeging, die niet vóór 1522 plaatsvond, verstrekt een belangrijke aanwijzing voor de datering van de herinrichting.²⁶⁴ Rond 1500 was de oorspronkelijke fundatie geëvalueerd op ruim 25 rijns gulden, waarbij dan nog 27 rijns gulden zouden komen.²⁶⁵ In totaal werden zo minstens zes missen per week gelezen, die voor een deel door vicarissen werden waargenomen.

Er bevond zich in de kerk overigens nog een ander Andriesaltaar, dat zelfstandig bleef. Ditmaal vormde dit Andriesaltaar niet zozeer voor de begijnen maar juist voor de kapelaans een welbekend oriëntatiepunt bij hun memorieverplichtingen.²⁶⁶ Op een van deze Andriesaltaren heette een tot dusver onbekende Maria- en Bernardusfundatie gevestigd te zijn, waaraan Gerard Oelemans en zijn opvolger Jan van Zundert als kapelaan waren verbonden.²⁶⁷ Nog in 1574 werd een weekmis aan één van die Andriesaltaren verbonden.

In dezelfde Joriskapel stond zeker het Laurensaltaar (J 23: 1340), dat het kapittel ook in 1485 incorporeerde en dat in 1563 een supplementaire misfundatie kreeg. Een vicaris deed hier iedere zaterdag en op een andere dag eens om de twee weken een mis.²⁶⁸ Uit de bronnen blijkt niet waar zich de desbetreffende kapel bevond. In verband met de vermelde incorporaties zal het altaar vooraan in de reeks kapellen ofwel dichterbij het hoogkoor hebben gestaan. De oorsprong van de zijkapel was hoogstwaarschijnlijk een eigen Jorisaaltaar (J 7 bis: 1347), dat als stichting van adellijke origine tot omstreeks 1500 in de bronnen wordt vermeld.²⁶⁹ De Oude Schutten hadden zich bij dit altaar aangesloten en lieten hier zielmissen voor overleden medegezellen opdragen. Voor ongeveer vijf missen per week stond uiteindelijk een aanzienlijk bedrag van 41 gulden ter beschikking. We zijn geneigd om naar analogie van het eerder besproken Nispenkoor, het Joriskoer en het Andrieskoer als achtereenvolgende fasen van een en dezelfde ruimte te zien.²⁷⁰

Peterskoer (Afbeelding 3, nr. 4)

De in 1462 door Wouter van Gouda ingestelde kapelanie (J 36) moet direct bij de stichting de huidige locatie en vorm hebben gekregen. Gezien het tijdstip denken we aan een positie achteraan in de rij van toen nieuw aangelegde zijkapellen aan de zuidzijde. Als we de kapel, waarnaar de bron verwijst, vergelijken met andere particuliere kapellen, krijgen we niet de indruk met een rijke fundatie op naam van Petrus en Paulus van doen te hebben, zodat de traditionele locatie van het 'Proost- of Goudakoer' onmogelijk kan kloppen.²⁷¹ Naar dit koer werd later een Laurensaltaar (J 7: 1377) overgebracht, waardoor in totaal vier missen per week werden gelezen. Zo ontstond op het eerste gezicht een combinatie die gelijknamig is, maar niet verward moet worden met de fundatie van Petrus en Laurentius uit 1311, die we in het Catharinakoer moeten zoeken (J 11).

De zijkapel kreeg meer allure doordat de Peterbroederschap haar als haar locatie koos en er een altaarretabel liet plaatsen. Op Petrus-en-Paulusdag (29 juni) verzamelde zich hier de confrérie die om reden van haar patroon en de specifieke feestdag een gezelschap van Bredase bedevaartgangers naar Rome verenigd zal hebben. Mogelijk kozen enkele personen daarom hier hun laatste rustplaats.²⁷²

Gezien de bouwkundige ontwikkeling van het kerkschip ligt het voor de hand de jongste generatie altaren (1499-1528), waarvoor de bronnen nauwelijks locaties opgeven, in de meest westelijke zijkapellen te lokaliseren. In deze periode treffen we zeven stichtingen aan, waarvan de jongste, uit 1522, een toevoeging is aan een al bestaand Hubertusaltaar (zijkapel 11) en twee andere stichtingen betrekking hebben op een dubbelpatronage en rijk begiftigd zijn, wat zou passen bij de twee grotere hoekkapellen. De overige vier stichtingen zijn sober gedoteerd en komen, ook getalsmatig, in aanmerking voor de westelijke kapellen. Ook de chronologie laat zich hierin passen: de inwijding van deze kapel 'onder de toren' had wellicht plaats op 28 februari 1508.²⁷³

De min of meer gelijktijdige stichtingen van 19 en 24 juni 1507 zouden in verband kunnen staan met de ingebruikname van de hoekkapellen onder het patronaat van Simon en Judas (zijkapel 8) respectievelijk Antonius en Servatius (zijkapel 7). De zuidkapel kreeg een fundatie van dertig gulden, tien gulden meer dan haar tegenhanger in het noorden.²⁷⁴ Bij het Antoniusaltaar bevond zich één van de drie belangrijkste collectebussen in de kerk; belangrijk, niet vanwege de heiligenverering, maar vanwege de locatie waar bij doopplechtigheden telkens giften werden gedaan. De zuidelijke hoekkapel was tenminste sinds september 1540 in gebruik als doopkapel, die daartoe met een renaissance hekwerk werd afgesloten.²⁷⁵ De gigantische afbeelding van Christoffel (globaal 8 x 4,5 m) achterin de kerk verwijst misschien eveneens naar de doop.²⁷⁶ De toevoeging van drie fundaties, die van Jan de Evangelist (J 37: 1351), Johannes de Doper (J 59: zonder jaar) en Willibrord (J 38: 1521), droegen zeker in financiële zin bij.²⁷⁷ Meteen vanaf 1508 werd de 'vonte', dat wil zeggen de voorganger van de huidige doopvont, door de familie Koeck als graflocatie gekozen.²⁷⁸ Bij het Anthoniusaltaar verzamelden zich in de jaren 1513-1522, en dan wederom in 1561-1568 de Kloveniers om hun voorjaarsvergadering onder bescherming van hun patroon te beginnen.²⁷⁹

De noordelijke hoekkapel kreeg later een uitbouw tje dat ten onrechte werd verklaard als imitatie van het Heilig Graf.²⁸⁰ Welke rol deze 'apostelenkapel' of zijkapel 8 zelf dan wel speelde, is nog duister. Als contrast treft men hier geen cumulatie van altaarfundaties aan en in die hoek kwam evenmin een opvallende muurschildering. Mogelijk stelde zich hier de uitvaartstoet op voor de begrafenismis en misschien mogen we hier ook de Sebastiaanschutters zoeken? De Zwarte Zusters hadden in deze hoek van de kerk hun eigen bank.

In een van de zuidelijke kapellen vlak bij de doopvont stond het Naam-Jezusaltaar.²⁸¹ Daar begon tussen 1543 en 1568 de rederijkerskamer 'De Oranjeboom' op de officiële feestdag, 15 januari, haar jaarbijeekomsten. Wie vóór haar oprichting het toneel beheerste, blijft onduidelijk. Na de inwijding van het zo stadse maar weinig draagkrachtige Sint-Jezus-altaar in 1511 wenste een vrouw hier haar graf, maar daarbij werd het zijkoor niet naar het altaar genoemd.²⁸² In 1547 vonden reparaties plaats in die hoek van de kerk: 'vont', 'Vleyshouwerscoer ende Synt Lauwerysscoer'.²⁸³ De eerstgenoemde is de doopkapel; bij de twee andere verwijst alleen Laurentius naar een officiële benaming die past bij zijkapel 4

(Peterskoor). Daartussenin lag dan het koor met het Vleeshouwersaltaar, dat daarmee op de zuidzijde is te lokaliseren en wellicht zijkapel 6 betrof. We weten niet aan welke heilige het altaar was gewijd.

Voor de noordelijke zijkapellen 9 en 10 resten dan het altaar van Franciscus en dat van Cosmas en Damiaan, die uiteindelijk het karakter van 'gildenaltaren' kregen. De vishandelaren kozen Franciscus tot patroon van hun corporatie. De ligging van de kapel, recht tegenover de ingang, en de populariteit van de volksheilige pasten heel goed bij de beroepscategorie die geconcentreerd was rond de Vismarkt-(straat).²⁸⁴ Het 'viskopersaltaar' kreeg op een onbekend tijdstip de opgedeelde, tweede Agathafundatie erbij (J 13). In 1556 voegde het echtpaar Van Breempt, dat op dezelfde dag ook het Sacramentsgilde bedacht, een misfundatie aan dit altaar toe.²⁸⁵ Priester-kanunnik Peter de Hoghe († 1573) verbond hieraan in alle eenvoud een 'broodmis'.²⁸⁶ Iedere zondag werd een mis gecelebreerd te zijner nagedachtenis. Daarna zouden om beurten de deken, de kanunniken en de kapelaans een uitdeling in brood organiseren ter waarde van bijna acht gulden. Bleven zij in gebreke, dan moest het bestuur van het ambacht van de vishandel de bedeling overnemen.

De keuze van patroonheiligen bij de aangrenzende kapel, Cosmas en Damiaan, wijst in medische richting, namelijk chirurgijnen en barbiers. Zijkapel 10 moet al in 1499 in gebruik zijn genomen met een niet gering kapitaal van 21 gulden, door een particulier gefundeerd. Hiermee verwierven de weinige Bredase praktijkartsen eindelijk een eigen kapel, zonder dat zij in een vakorganisatie waren verenigd.²⁸⁷ De weinige universitair geschoolde medici, voornamelijk kanunniken, hielden zich er verre van.

De vishandelaren moesten voor hun koor jaarlijks een bedrag voldoen aan het kerkbestuur. Wanneer de drie andere ambachten die soortgelijke betalingen deden, hun altaren ook in het westeinde hadden, dan is de functie van 'gildekapel' een secundaire toevoeging aan die jongste zijkapellen. Het kerkbestuur claimde immers het primaat. Twee ambachten betaalden tweemaal zoveel als de beide andere: voor een grotere dan wel een kleinere ruimte? Hoewel we voor de Bredase bakkers Aubertus als patroonheilige kennen, bestond er in de kerk geen altaar met die naam. Misschien kunnen we het Maartensaltaar met hen in verband brengen. In ieder geval moet het laatstgenoemd altaar belangrijk zijn geweest, gezien het feit dat minstens vier personen zich hier lieten begraven en jaarlijks herdenken.²⁸⁸

Met deze poging tot lokalisering hebben we zeker niet alle koren en altaren kunnen thuisbrengen. Zo waren er een paar altaren waar zich op den duur een relatief hoog aantal fundaties verenigde, zonder dat er sprake was van een kapel. Het blijft een probleem hun locatie aan te tonen los van Van Goors of Kalfs volgorde. Ten onrechte lokaliseren beide overzichten een Michielskoor aan de noordzijde (zijkapel 12). Het Michielaltaar had op zichzelf al twee fundaties (J 42: voor 1420 en 31: 1420) en kreeg er met de reorganisatie van 1522/23 de schoenmakers met hun eigen 'gilde'-altaar bij (J 9: 1446). De fusie impliceert dat op dit altaar theoretisch wekelijks tien missen werden opgedragen, waarvoor een kapitaal van rond 73 gulden ter beschikking stond. Wellicht drie kapelaans namen de bediening waar. Rond 1480 is er sprake van een Bartholomeus de Wilde alias Jeegher († 1486 juni 21), rond 1500 een

11. Grafmonument voor Gerrit van Assendelft en Beatrix van Dalem, 1539.

andere, Michiel Keyen.²⁸⁹ Desondanks speelde dit altaar geen opvallende rol.²⁹⁰ Mogelijk kunnen we dit altaar thuisbrengen in de nog niet geïdentificeerde zuidelijke zijkapel 5.

Een terugblik

De decentrale ligging van de Onze-Lieve-Vrouwekerk binnen het parochiegebied Breda had invloed op het dagelijks gebruik van de kerk. In de late middeleeuwen woonden de meeste parochianen ten oosten van de kerk en zullen dan ook

voornamelijk de zuidingang hebben gebruikt. De noordingang lag niet aan de openbare weg. Sinds 1468 valt het bij het kerkinterieur op dat er zich weinig altaren middenin het schip bevinden. Alleen de vieringpijlers werden hiervoor benut. Kennelijk waren de inrichting en de ingrepen rond 1460/80 erop gericht de altaren zoveel mogelijk in de nieuwgebouwde zijkapellen onder te brengen.

Aanwijzingen zijn er in overvloed dat in 1522/23 een grootscheepse herinrichting van de Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft plaats gevonden op grond van veranderde culturele en theologische zienswijzen, toen ook de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap een serieuze poging deed om een nieuw altaar in de kerk op te richten. Er werd gebroken met verschillende tradities, zoals het optreden van de Bredase 'kruisbroeders'. In hoofdlijnen bleven de toen gecreëerde verhoudingen bestaan tot de Reformatie. De noordelijke reeks zijkapellen heeft vaak te maken met de dood en dodenherdenking. Hier moeten de grafkapellen worden gezocht van verschillende adellijke geslachten. Hun particuliere kapellen kregen de meest opmerkelijke stofering, waarbij het accent gelegd werd op de geloofsbeleving in familiekring. Aan de noordzijde vinden wij ook de grafmonumenten en een Heilig Graf. Bij de zuidelijke kapellenreeks lag de nadruk meer op de openbare vroomheid. De massale verering van het Heilig Kruis in de stadskapel oversteeg alle andere devoties, waarvoor de kerkmeesters, de Oude Schutten en de oudste rederijderskamer, ieder op hun manier, zorg droegen.

Op sociaal-religieus vlak kunnen eveneens algemene lijnen worden onderscheiden. De regionale adel zocht voornamelijk de westelijke helft, in de vorm van eigen zijkapellen aan de noordzijde, om hun zielenheil in het hiernamaals en de nagedachtenis in deze wereld veilig te stellen. Twee eeuwen lang zien we dat hier vooral drossaards zich lieten begraven. Door afstand te houden van de kooromgang en het Herenkor respecteerden zij de heer, die direct naast het hoogkoor de memorie van het heersersgeslacht pronkvool gestalte gaf. De heer zocht zoveel mogelijk aansluiting bij het sacrale kerkdeel. In tegenstelling tot het vorstenhuis dat toch ook geslachten en naamwisselingen (Polanen-Leck/Nassau-Breda/Oranje-Nassau) onderging, konden geslachten uit de regionale adel minder continuïteit verzekeren; zij werden overvleugeld door andere families of gaven de kapel uiteindelijk op (Campe/Nispen/Montens; Nassau-Merwede/Assendelft; Wijngaerde/Brecht). Ook hoffiguren zochten lange tijd in de buurt van de noordelijke zijkapellen hun laatste rustplaats.²⁹¹

Het stedelijke patriciaat probeerde via het volksaltaar op de voorgrond te treden. Vrouwen legden vooral beslag op het middenschip, waar de woorddienst werd gehouden, terwijl mannen eerder het Pastoorskoor met de liturgie opzochten. Koor met oksaal en transept met orgel en knapenkoor vormden het centrum voor muziek en theater. In het westelijk deel kregen volksdevoties de ruimte: voorop, bij de vier voorste zijkapellen van het schip, de broederschappen, achterin, bij de drie laatste kapellen, de ambachten.

De geestelijkheid had vanzelfsprekend recht op het oostelijke deel van de kerk. Werden hier niet alle Bredase pastoors, kanunniken en kapelaans begraven, dan waarschijnlijk toch de meesten. In de nieuwe, laat-middeleeuwse fase doorbraken de

kanunniken met incorporaties de oude scheidslijn en drongen in de andere helft binnen. Zij hadden zich enkele dichtbij het hoogkoor staande altaren toegeëigend. Bij de reorganisatie van 1522/23 werd het zwaartepunt verplaatst naar het Sacrament, vooraan op de Oost-West-kerkas, waaromheen de nieuw gebouwde kooromgang en de graflocatie voor de hofkringen zich groepeerden.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk en haar directe omgeving weerspiegelden zo, in telkens wisselende setting, het maatschappelijke leven in en rond Breda van vóór 1590.

Het gereorganiseerde kapittel domineerde gedurende de periode 1463-1522, dicteerde toen de gang van zaken in de hele kerk en legde de basislijnen vast voor de rest van de zestiende eeuw. Door altaren te incorporeren, zetten de kanunniken de traditie opzij en maakten de weg vrij voor verder ingrijpen. Kenmerkend was de nadruk op ceremonies, die de liturgie opluisterden met in scène gezette hoogtijdagen, muzikale begeleiding, processies in en buiten de kerk en nieuw geïntroduceerde feestdagen. In verband met de kerkhervorming die was geïnitieerd door graaf Jan IV, zouden we kunnen spreken van 'het tijdperk van deken Raso Voecht (1463-1492)'.

Met het aantreden van deken Van Galen (1522-1539) bereikte de weelde van de laat-middeleeuwse kerkinrichting haar hoogtepunt. Magister Willem van Galen was Bredenaar van geboorte en kwam uit een artistiek en vermogend immigrantenmilieu dat niet tot de elite behoorde. Zijn leven en carrière kan niet in detail worden achterhaald.²⁹² Hij begon als theoloog in Leuven en eindigde als pastoor van Dongen (1530-1537), maar het is onbekend wanneer hij toetrad tot het kapittel. Zijn benoeming tot deken in 1522 dankte hij ongetwijfeld aan connecties met Hendrik III, waarbij de reorganisatie die hij kort daarop doorvoerde, van meet af aan bij zijn uitverkiezing zal hebben meegespeeld. Als dit zo is, dan kunnen we hieruit afleiden dat hij voor een bepaalde theologische opvatting stond, wat zijn benoeming tot landdeken mede onderbouwde. Hoewel Hendrik III hem op afstand steunde, lag ditmaal de actie bij de kapittelheren zelf. Bij de altarenreorganisatie in 1522/23 werden de laatste sporen van de middeleeuwse kerkinrichting uitgewist. Broederschappen gaven medewerking aan de opluistering van de nieuwe inrichting. De Sacramentsverering, inclusief sacramentshuis en kooromgang met alle kunstzinnige vormgeving waaraan de familie Van Galen meewerkte, kan op deken Van Galens naam worden geschreven. Het Bredase hof beperkte voortaan haar aandacht tot die noordoostelijke hoek in de kerk. Van Galen wenste dat bovenal de kerkzang na zijn overlijden (in 1539) zou worden ondersteund als blijvende herinnering. Uit zijn zerk met geelkoperen plaat en een door hem gesticht armenfonds blijkt hoe succesvol zijn artistieke familie was geweest.

Van Galens inrichting hield in principe stand tot omstreeks 1580. Verschillende broederschappen verdwenen intussen van het toneel. Vanaf de jaren 1540 deden zich steeds frequenter tekenen van onrust voor en zij bereikten dramatische dieptepunten in de plunderingen tijdens de Beeldenstorm en de demontage van het interieur tijdens het calvinistisch intermezzo.

De laatste fase, onder Spaans bewind (1581-1590) vertegenwoordigde ondanks nieuwe elementen in wezen een terugkeer tot de katholieke orthodoxie. Bij de afschaffing van traditionele processies bleven de typisch Bredase devoties voor het

Kruis en het Sacrament onaangetast. ‘Klein Pinksteren’ rond het Niervaart-sacrament bleef een bekend fenomeen. Binnenkerkse versobering ging gepaard met pastorale vernieuwing. De katholieke restauratie die nauwelijks gestalte kreeg, hield hooguit tien jaar stand. Tegelijkertijd vond de eerste grootscheepse bouwkundige restauratie van de bestaande kerk plaats. Men begon aan de noordzijde. In 1583 kwamen het hoogkoor en in 1584 het dak aan de beurt. Het herstel van het interieur werd afgesloten met het aanbrengen van een kostbaar glasraam in het zuidtransept. Daarna volgden in 1586 de restauratie van het kleine torentje en in 1589 die van de grote klokkentoren zelf. Drijvende kracht achter deze restauratie was ditmaal niet het kapittel, maar waren de kerkmeesters die in hun ijver, en gesteund door wereldlijke overheden, conflicten met de kanunniken niet uit de weg gingen. In 1590 viel de calvinisten een nagenoeg compleet gerenoveerde Onze-Lieve-Vrouwekerk in handen.

Bijlage I

27 juni 1446

Rome, Sint-Pieter

Paus Eugenius IV stemt erin toe dat deken en kapittel van Breda de komende drie jaar een volle aflaat mogen verlenen aan ieder die aan de bouw van de kerk bijdraagt.

Origineel

[A.] Niet voorhanden.

Afschrift

Rome, Archivio Secreto Vaticana, Registra Vaticana 378, fol. 182r-183r.

Editie niet beschikbaar.

Regest: Brom, *Archivalia Italië I* (RGP KS 2), 35, nr. 78.

Vermeld in N. Paulus, *Geschiede des Ablasses im Mittelalter II* (Paderborn, 1911; herdruk Darmstadt, 2000), 138.

Samenhang

Hieraan zal correspondentie tussen de belanghebbende partijen zijn voorafgegaan:

- 1) een verzoekschrift tot bemiddeling door graaf Jan IV van Nassau aan Filips de Goede, hertog van Bourgondië;
- 2) de hertog van Bourgondië aan de paus of zijn ambassadeur te Rome. Afgifte vond plaats via pauselijke dataris litterarum.

Zie voor toepassing van het privilege de brief van deken en kapittel van 30 december 1448. Afkortingen in het standaardformulier zijn zoveel mogelijk aangevuld.

Eugenius [*<etc:>* episcopus, servus servorum Dei], dilectis filiis decano et capitulo ecclesie Beate Marie in Breda, Leodiensis diocesis, salutem [*<etc:>* et apostolicam benedictionem].

Salvatoris omnium qui de gloriosissima virgine Marie nasci delegit et ut humanum genus redimeret in ara crucis inmolari non abnuit vices licet inneriti geren. in terris ad id nostri voca cordis desiderantur exponimus ut quos ipse pretiosissimi sanguinis eius aspersione reconciliare Deo patri curavit. Nos quibus illorum regimen gubernationemque commisit eos ad salubria quibus de terrenis immarcessi?? es thesauros recondere necnon pr? celestis possessores effici possint in repandis videlicet ac conservandis que dicte virgini dedicata sunt ecclesiis atque locis et alia pietatis opera frequenter excitemus.

Cum itaque sicut accepimus in opido de Breda, Leodiensis diocesis, ad quod plerique christifideles eorum habitationibus, domibus ac possessionibus per excessivas aquarum in partibus illis undationes prorsus absortis se redumpunt unica, collecta duntaxat eiusdem virginis ac prochialis ecclesiam sit ad quam pro divinis audiendis officiis tot frequenter persone confluent quod in ea sunt propter illius arcitatem sine structuram absque gravi presurar. molestia persistere commode non possunt et ali-

quotiens senioribus? et valitudinariis qui pressuras huiusmodi resistere nequeunt suarum immemant pericula personarum. Et si, quod absit, pestis inibi coalesceret quod convenientium ibidem plures promiscuis contagionibus nisi terentur et suos anxie dies finirent, extet trepidandum ac dilecti filii habitatores et incole dicti oppidi premissa tenetius attenden. suis fere sumptibus et expensis chorum ibidem fieri, procuraverint opere sumptuoso prefatam ecclesiam in suis structuris et edificiis ampliari necnon renovari summus affectibus prosequentes et ut necessariis ea facultatibus fiant atque compleantur plurimorumque mistici dispensationem thesauri peramplius haberi sperantur christifidelium suffragia multipliciter sint opportuna.

Nos cupientes ut structure et edificia condecenter fiant ac de eorum onere gravati fideles huiusmodi sedulis ipsius virginis intercessionibus apud eum quem materius veniam.

peramplius consequantur etiam dilecti filii nobilis viri Philippi, ducis Burgundie, infra cuius ducationem Brabancie dictum oppidum consistit necnon viris in hac parte supplicationibus inclinati vobis ac singulis ydoneis quas ad id assumpseatur personis ut hinc ad triennium adatur presentum computendum omnibus et singulis christifidelibus utriusque sexus infra domina dicti ducis moram trahentibus vel ad illa declinantibus qui si in facultatibus per viginti alioquin per decem dies pro amplitionem renovationem structuris et edificiis huiusmodi laboraverint seu sumptibus eorum laborari fecerint aut de suis bonis salarium equivalens ad opus personaliter laborantium vel alios ad id deputandis tantundem pro necessariis ibidem necnon ampliationem, renovationem structuris et edificiis predictis ac ipsius ecclesie fabricam ministraverint seu deliberaverint quod confessores ydonei quos duxerint eligendos omnium suorum peccatorum de quibus corde contriti et ore confessi fuerint semel

tantum in mortis articulo plenam remissionem eis in sinceritate fidei unitate sancte Romane ecclesie ac obediencia et devocione mea vel successorum meorum Romanorum pontificum canonicè intrancium persistendi, auctoritate apostolica concedere valeant indulgere possit eadem auctoritate tenore presentium concedimus facultatem.

Sic tamen quod ipsi confessores de hiis de quibus fuerit alteri satisfactio impendenda illam fidelibus eisdem sic confessis per se, si supervixerint vel per heredes suos, si tunc forsàn transierint, faciendam iniungant quam illi facere teneantur. Et ne, quod absit, propterea fideles ipsi proclinares reddantire ad illicita in posterum committenda volumus quodsi ex confidencia remissionis huiusmodi aliqua forte commiserint quoad illa nullatenus eis predicta remissio suffragetur ac ipsorum singuli postquam laboraverint seu laborari fecerint vel salarium huiusmodi aut tantiendem minus traverint seu deliberaverint, ut prefertur, per unum annum singulis sextis feris, impedimento cessente legitimo ieiunent, quodsi dictis feriis ex precepto ecclesie regulari observancia iniuncta presenten voto vel alias, ieiunare teneantur una alia die singularum septimanarum eiusdem anni, qua ad ieiunandum, ut premittitur, non sint adstricti ieiunent. Et si in dicto anno vel aliqua eius parte impediti legitime fuerint, anno sequenti vel alias, quemprimum poterunt modo simili suplere huiusmodi ieiunium teneantur.

Verum si forsàn alias predictum ieiunium in toto vel in parte quandocunque adimplere nequiverint, eo casu confessores ydonei quos ad id elegerint, ieiunium predictum in alia pietatis opera, prout animarum suarum saluti expedire viderint, com-

mutare valeant, que ipse parimodo debeant adimplere, alioquin quo ad eos concessio huiusmodi nullius sit roboris vel momenti.

Datum Rome apud Sanctum Petrum, anno [*etc.*:>incarnationis dominice] millesimo quadringentesimo quadragésimo sexto, quinto kalendae iulii, pontificatus nostri anno sextodecimo.

30 december 1448

Breda

Deken en kapittel van Breda verlenen krachtens pauselijk privilege aan Geijke Simon Boelens dochter een volle aflaat omdat zij een week lang de bouwkosten aan de kerk voor haar rekening heeft genomen.

Origineel

[A.] Niet voorhanden. In 1831 in bezit van F.A. Clarisse te Tervuren (Blg.), later N. Kist te Leiden. Veiling boedel Kist 1861 febr. 6-7 kavel 8b

Afschriften

(19/20e eeuw) Breda, GA, Afd. IV-5 (Collectie Van Hal), inv.nr 13 (Varia Breda), zonder paginering, naar a.; (20ste eeuw) aldaar, Collectie Placidus 3 (Grote Kerk), naar a.; vgl. Collectie Cuijpers van Velthoven 123.

Editie

a. *Archief voor Kerkelijk Geschiedenis inzonderheid van Nederland* eds. N.Kist en M. Royaards 3 (1831), 454 (lees: 452)-452 (lees: 454) bijlage B, fragmentarisch naar [A]. Regest niet aangetroffen.

Datering

Het Bredase kapittel volgde de Luikse Kerststijl.

Samenhang

Zie pauselijk privilege 1446 juni 27, waaraan passages zijn ontleent, hier petit weergegeven; vgl. prout eciam in literis apostolicis supradictis exprimitur.

Tekstweergave

Naar editie a, aangevuld naar Vooroorconde.

Decanus et capitulum ecclesie collegiate Beate Marie opidi de Breda, Leodiensis [diocesis]a, commissarii ad infrascripta per quondam sanctissimum in Christo patrem et dominum nostrum dominum Eugenium papam quartam, vigore datarum litterarum suarum apostolicarum specialiter deputati, honeste mulieri Gheyke filie Symonis Boelen salutem in Domino sempiternam.

Auctoritate apostolica supradicta nobis in hac parte commissa tibi que per decem dies pro amplicatione, renovacione, redificacione et reparatione prefate ecclesie nostre laborari fecisti tuis sumptibus et expensis, ut confessor ydoneus quem duxeris eligendum, omnium peccatorum tuorum de quibus corde contrita et ore confessa fueris, semel eciam in mortis articulo plenam remissionem in sinceritate fidei unitate

sancte Romane ecclesie ac obediencia et devocione prelibatib sanctissimi domini nostri domini Eugenii pape quarti vel successorum suorum Romanorum pontificum canonice intrancium persistendi, propterea apostolica auctoritate concedere valeat presentium tenore indulgemus.

Sic tamen quod idem confessor de hiis de quibus fuerit alteri satisfactio impendenda illam tibi sic confesse per te, si supervixeris aut per heredes tuos, si huius forsans transieris, faciendam iniungat. Et ne, quod absit, propterea [***]c ad illicita in posterum committenda redderis volumus, prout eciam in literis apostolicis supradictis exprimitur, quodsi ex confidencia remissionis huiusmodi aliqua forte commiseris quoad illa nullatenus predictad remissio suffragetur utque priusquam sic confessa fueris per annum unum singulis feris sextibus, impedimento cessente legitimo ieiunes et si dictis feriis ex preceptoe ecclesie regulari observancia iniuncta [***]f voto vel alias, ieiunare tenearis una alia die singularum septimanarum eiusdem anni, qua ad ieiunandum, ut premittiturg, non sis adstricta ieiunes. Et si in dicte anno vel aliqua eius parte legitime fueris impedita, anno sequenti vel alias, quemadmodum poteris [***] huiusmodi ieiunium supplere tenearis.

Verum si forsans alias huiusmodi ieiunium in toto vel in parte quacunque adimplere nequiveris, eo casu confessor ydoneus quem ad id elegeris, ieiunium predictum in alia pietatis opera, prout anime tue saluti viderit expedire, commutare valeat, quareh tu [***]i debeas adimplere, alioquin presensj concessio, quo ad te nullius sit roboris vel momenti.

In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum presentes literas nostras [***] fieri mandavimus, sigillique indulgenciarum premissarum, ad hoc specialiter ordinati, iussimus appensione communiri.

Datum et actum in Verisk, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo nono, mensis decembris penultima die.

a ontbreekt in [A.], aangevuld conform a. - b praelibati a. - c lacune van onbekende omvang a: wellicht naar Vooroorkonde :fideles ipsi prodinaris reddentim?. - d praedicta a. - e precepto a. - f naar Vooroorkonde: presenten. - g praemittitur a. - h lezing onzeker: quãe a. - i naar Vooroorkonde: parimodo. - j praesens a - k aldus a, lees Bredis.

Bijlage II

Overzicht van inkomsten en vaste uitgaven 1552-1558

Origineel

Breda, GA, Afd. III-8 (Archief Kerkvoogdij), inv.nr 2a (voorheen H 345d).

Materiële toestand (juli 1998)

Schade door houtworm, gerestaureerd. Opschrift op omslag: *Deum tyme et mandata eius observa.*

Maten: 220mm x 305mm; 1 katern papier: modern aangebrachte paginering. Geen oorspron-

kelijke foliëring. Totaal 20 blz., waarvan blanco fol. 1v, 8v-10v. Watermerk: 'dolfijntje' fol. 2, 3, 6, 7 en 10.

Inhoud

Opsteller was een van de drie kerkmeesters, en wel diegene die in 1552 aantrad: Frans Goris Boghe, die tevens de functie van tienman in het stadsbestuur zou waarnemen. Feitelijk betreft het geen kerkrekening, maar een nota overgelegd aan het stadsbestuur in verband met buitengewone inkomsten en uitgaven. De stadsbestuurders worden aangesproken (fol. 8: E[erbaren] H[eren]). Het stuk hoort dus als ingekomen stuk eigenlijk thuis in het stedelijk oud-archief, waaruit het ten onrecht is gelicht.

Edities:

Geen citaten bekend.

Opmerking

Opgave van reguliere inkomsten van het kerkbestuur 1552-1558 (fol. 2r-6r) laten we hier buiten beschouwing.

Rekenninghe ende bewys van den kerckenincoemen ende uuytgheven die doende syn Adriaen Boudewyns, Machiel Antoenissen van den Put, Frans Goertssz Boech als kerckmeesters van Onser Vrouwenkerck van Breda

(fol. 6v)

Dyt es rekeninge ende bewys aengaende den tuyn van den heylighen Sacramentshuys.

In den yersten van den ontfanck.

In den yersten doen ic het yerste jaer anno LII kerckmeester ghemacht was, bevondt ic niet meer in ghelt dan	40 rgld
Noch onfangen van den aflaet anno LI in de kist	85 rgld
Noch onfangen van den aflaet anno LII bevonden in de kist	32 rgld
Noch onfangen van den aflaet anno LIII	36 rgld 10 st
Noch onfangen het ghelt dat vy rondtom der stadt haelde	28 rgld
Noch hebben vy vercoft lxxxiiii \mathcal{L} oudt cooperwerck, het \mathcal{L} eenen stuver ii 1/2 ort, beloopt tesamen ter somme van	6 rgld 17 st 2 ort
Noch dat vy vercoft hebben van goet cooperwerck	20 rgld
Noch dat vy machtten van oude looet, van oude ghebroken teenwerck onder malcandren	3 rgld
Noch onfangen uut handen de Sacramentmeesters	24 rgld 13 st
Sommarum belopt deesen ontfanck van den Sacrametstuynter sommen van	256 rgld 2 ort

Item den tuyn weget in alles 4208 ponden, vaer af elck hondert \mathcal{L} heeft ghecost 18 rgld, facit in ghelde 757 rgld 11 st, afghetogen den ontfanck van 256 rgld 2 ort, so

blijft hier mer uutgheven meer den ontfanck 636 rgld metten oncosten van den tuyn die hierna volligen.

(fol. 7)

Dy syn oncosten van den tuyn

In den yersten drierly patronen gehaelt tot versceyden steeden die ghecost hebben	3 rgld.
Noch Jan van Gael betaelt van het houten patroen te maken met het wagenscot dat hij daertoe ghedaen heft	26 rgld.
Noch daertoe ghedaen ix wagenscot, cost het stuck viiii st iii ort, macht	3 rgld 12 st 2 ort
Noch Staes de Prins tot Bruesel betaelt van den steenen voet ghemaecht ende ghelevert aen den tuyn midts tot Breda te doen brengen tesamen	33 rgld.
Machiel van Gael van den voet te palysten	10 rgld.
Noch Wouter de metser der hy den voet gheset ende ineen gesaudeert ende den steen verhowet tot tien dagen toe, des daechs v st, macht de x dagen	2 rgld 10 st
Noch Ariaen Govaert Pauwelssz ghevracht v dagen, des daechs iiiii st, macht de v dagen	20 st
Noch twe dienaers, elcken dienaer ses dagen, des daechs ii stuver ii ort, facit tesamen	30 st
Noch aen leem, clack ende sant betaelt	2 rgld
Noch aen looet en sauduer vergoten ic ii £, cost het £ ii 1/2 ort, facit	3 rgld 4 st 3 ort
Noch doe men het1 yerste perck bestade te maken in 't bewesen van den secretarius om alle convensien te bescriven vertert	2 rgld 10 st
Item doe men die drye ander percken bestade aen den verckman ende met setten van den yersten perck daer wy hem de cost af sculdich waren also lanck als 't dueren soude so dat al ghedaen soude, syn verteert	5 rgld 3 st
Somma belopen dese oncosten	93 rgld 10 st 1 ort

(fol. 7v)

Hiervo

Dyt es noch uytgheven van een gheloste rente van vii rgld. vaer af de kerck heft betaelt iiic penningen ter somme van 112 rgld.

welcke rent te heffen plach Anna Heys ende was gheset o te kerck, doen men het spils cuer machte.

Noch een rent ghelost van viiii rgld vaer af de kercke heft betaelt in penninghen ter somme van 128 rgld

welcke rent te heffen plach Mary Ver Stromp, beghijn, die de kerck langen2 tyt uutgherecht heft

Sommarum belop dese wte ghelooste renten de somme van 240 rgld die hier vorz uutgeven gestelt zyn.

(fol. 8)

Ordinaris uutghev aengaende de kerck van Breda alle jare.

Um den E. H. den staet van der kercken te bat te weeten soe setten wy by specificatie dat de kerck jaerlycks uutgheeft.

In den yersten myn heer de deken	13 st 1/2 ort	versynt Paessen
Den pastoer van desen kercken	2 rgld. 2 ort	Martyny
De custers omdat sy de lamp ontsteken	8 st	Johannis
De wyscopersknecht omdat hy de wisbancken metten scragen bevaert tot in de was- ten om de cabbellau daer op te leggen dat men hem afslaen soude, welcke bancken ende scragen de kerck alle jaer moet leveren	9 st	Paessen

Den orgalyst tsiaers	28 rgld	alle verendel jaers
Den blaser tsiaers	vii rgld x st	alle verendel jaers
Den beyerman tsiaers	xvi rgld vi st	alle verendel jaers
Den kerckenknecht	iiii rgld x st	Bavonis
Van den vunt scoen te maken metten sacrametnstuyn ende het wivatervat tesamen het tsiaers	8 st	Paessen en Sinxen

Frans Otten heft jaerlycks van de kerck omdat hy den paesboem macht ende allet
spil in 't spils cuer te regeren

	26 rgld	Iohannis

Noch van oly daer men de clocken mede moet smeren ende in de lampen verbrant
18 rgld bynnen jaers

Hierna wolgen de myssen gemacht bij dese nabescreven personen die men alle wec-
ken in de +-choor lest

Ghemaect by her Dielis van Mer alle daghe een misse		24 rgld
Willem Wiltens een vridaechse misse	4 rgld	
Cornelis de Hont een misse	4 rgld	Iohannis
Engel Verpoert ee[n] misse	4 rgld	
Jan van Brueesen een sondachse misse	5 rgld	

Dyt syn syssen of renten die de kerck jaerlyck wutgeft

Jenneken Verstromp, beghijn	8 rgld	Paessen
Joffrou Ariaen van Broueesen, resederende tot Mechelen		10 rgld. Bavonis

Sommarum van de kercken ordinaris uutgheven alle jaer ic lxxv rgld x st ii 1/2 ort.

1. Deze bijdrage lag drukklaar als historische inleiding bestemd voor G. van Wezel (red.), *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda* (Zwolle, 2003), dat uiteindelijk als puur kunsthistorische bundel verscheen. De tekst, afgesloten in 2001, is hier ongewijzigd afgedrukt. afgezien van kleine aanvullingen in de noten. Door de toenmalige redactie zijn de nodige noten geschrapt resp. ingekort waardoor de beschikbare informatie aan volledigheid en traceerbare sporen heeft ingeboet. Zie voor uitgebreidere versie het ongepubliceerde rapport, waarvan de eerste twee hoofdstukken in bewerking verschenen in *Jaarboek De Oranjeboom* 54 (2001).
2. K. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied 400 - 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen, 1996).
3. De kerk van Zonzeel, die in 1421 grotendeels verdween, betaalde een jaarcijns van twaalf denier Tours aan het kapittel van Breda, maar in Terheijden werd als teken van 'appendix' de doopvont jaarlijks gewijd door de pastoor van Breda; Placidus, 'Geschiedenis der Katholieke kerk te Breda', in: F.F.X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda I. De Middeleeuwen* (Schiedam, 1976), 126. Akten van verzelfstandiging voor Zonzeel, 9 en 11 mrt. 1338, ed. *Taxandria* (1921), 16-18; voor Terheijden 11 nov. 1400, Thomas Ernst van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s Gravenhage, 1744), 465-467, bijlage 52.
4. W. Bezemer, *Oude rechtsbronnen der stad Breda* ('s-Gravenhage, 1892), 17 art. 65 (eind 14de eeuw): schendingen van het 'asiel' werden door het stadsbestuur zwaar beboet met 10 ƒ ofwel tien jaar verbanning. Stadsarchief Breda (SAB), OA, inv.nr. 8 (stadsresoluties), fol. 271 = 285: (1 aug. 1589) maatregelen tegen wangedrag door jeugd.
5. Zie voor kerkmuur: SAB, SR 1494, fol. 153 kalk 'liggende voir die kerckmuur'; KR 1543, blz. 185 (herstel). - Voor roosters SAB, R 415, fol. 18 (25 mei 1499) rooster bij Torenstraat; SAB, KR 1542, blz. 171 (reiniging van vijf roosters); RANB, Coll. Cuypers van Velthoven, inv.nr. 3426: (30 mrt. 1564) boekenstalletje 'beneffens der rooster van 't Groot Kerckhoff'. - Voor hekwerk SAB, KR 1546, blz. 241 (schilderen van opschrift 'Requiescat in pace'); J.R. van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote of Lieve Vrouwen Kerk te Breda in de XVI eeuw* (Breda, 1904), 32; 1587, fol. 34r (timmerman).
6. SAB, Afd. IV-1 (Coll. Havermans), inv.nr. 20 map 1 [ca. 1495]; KR 1504, fol. 7v sloop van huis t.b.v. uitbreiding. Betrekkelijk weinig vermeld als topografische referentie bij huistransacties voorafgaand aan bewaard gebleven reeks schepenprotocollen (1499-); G.C. A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda* (Bergen op Zoom, 1910), nr. 23, 20 dec. 1346 (*den kerchove*); 20 mei 1368 (transfix); 10 mei 1382 ('neven dat Kerchhof opten hoec van der Viskerstrate' = latere Havermarkt); 1 dec. 1431 ('achter Onser-Vrouwen-kerckhoff'); 15 mei 1435 ('achter dat Kerckhoff neven Wouters Byen des costers erva [...]); 4 jan. 1441 ('achter dat Kerchhoff'); 25 aug. 1479 ('achter 't Kerchhof'); 11 juni 1494 ('in de Kerckstrate neven 't Kerchhoff'). Voorts Cijnsregister Begijnhof ca. 1400 [post 80] ('aen d' Kerchhof) en cijnsboek H.-Geest [ca. 1415], fol. 38, 44, 56v: 'Verkenstrate achter den Kerchhof'; nr. 28 en nr. 352 'Kercstaet', nr. 257 'Kerchhoff bi der Plaetse' en nr. 395 'achter Kerchhof'; G.C.A. Juten, *Cartularium*, nr. 139, 3 okt. 1475 ('prope cimeterium ecclesie parochiali dicti opidi in platea dicta Kercstraet'); SAB, Afd. IV-1, (Coll. Havermans), inv.nr. 20 map 1 [ca. 1495]: 'Kercstraet'. De aanduidingen 'Achter het Kerkhof (1415-1479)/Kerkstraat (1415-1494)' verwijzen naar de Torenstraat welke benaming uit de 19de eeuw dateert. 'Kerkplein' is een moderne creatie na de opheffing van het kerkhof.
7. F.A. Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 21 (1968), 19-33, voornamelijk vanaf eind 16de eeuw. SAB, SR 1493/94 ed. G.C.A. Juten, 'De kerk van Breda: I De toren, II Het H. Sacramentskoor', in: *Taxandria* 44 (1937), 116. Sinds 1485/86 woonde aannemer Adriaan Ghyben op het kerkhof.
8. SAB, Afd. IV-1 (Coll. Havermans), inv.nr. 534, na pagina 209: (1502) heer laat eikenbomen planten; SAB, OA, inv.nr. 6 (stadresoluties), fol. 196 (1566 febr. 10) bevel om reigers met rust te laten i.v.m. overlast; herhaling van eerder gebod; aldaar, fol. 159/67 (ongedateerd; tussen juli 1543/1545 mei). Reigers ruimden het afval van de Vismarkt op, maar werden ook gegeten.
9. SAB, KR 1537, fol. 93: 'metselwerk daer die doothoden liggen'; 1547, blz. 263: 'Item betaelt van den slot dat aen dat huysen gemact is da men die benderen van den dode luden in leggen sal achter Emaus [= Torenstraat 22] (geen bedrag).
10. SAB, KR 1526, blz. 35 (leidak); 1537, blz. 83 (bij rooster). SAB, R 445, fol. 109-109v: (20 juni 1540) ed. Juten, 'De kerk van Breda', 118-119: overeenkomst tussen kerkmeesters en Gielis van Colen over

bouw op eigen kosten van een winkel tegen de noordzijde van de kerk 'tot dair den roester leeght, mer nyet vorder opten muer die aen de figure van Ons Lieven Heere opten Steen sittende staet'.

11. SAB, KR 1543, 187 'Item gheven Melis Jansen den scrynwerker van dat hy ghemackt heeft een houten traeley voier Ons Hielich Graft op kerkhof 7 st'.
12. SAB, NBG, 9 aug (Adriaan Peters) 'bij Emaus'. SAB, R 436, fol. 145 (18 sep. 1531) nieuwbouw door eigenaar Meeus J. Naes. SAB, SR 1570, fol. 3 'huyse [...] achter de thoren aen 't Kerckhoff gestaen genaempt Emaus' (sinds 7 nov. 1552).
13. SAB, KR 1537, 93: ruiming door schoorsteenveger; 1586, fol. 21v (1 febr.) reiniging door kerkknecht; 1587, fol. 29v: reiniging door melaats persoon i.v.m. Maria Lichtmis; fol. 32 afvoer van afval. Afvoer van zerken in najaar 1580; SAB, SR 1580, fol. 225-226.
14. In het algemeen A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993), 65-71.
15. Betreffende liturgie/riten E. Vavra, 'Liturgie als Inszenierung', in: H. Kühnel, *Alltag im Spätmittelalter* (Darmstadt, 1986), 315-332; *Lexikon des Mittelalters V* (München, 1977-1998), kol. 2026-2029; Bossy (1981), 44-70 = 'The mass as a social institution, 1200-1700' *Past and Present* 100 (1983), 29-61; Palazzo (1998), 1131-1154; D. Hope, 'The medieval western rites', in: C Jones e.a. (eds.), *The Study of Liturgy* (New York, 1978).
16. Over deze laat-middeleeuwse kapittels in Noord-Brabant, zie: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 79. Met kapittels in de Meierij had Breda sinds 14 juli 1505 een samenwerkingsverband gesloten; L. van de Meerendonk, *Tussen Reformatie en Contreformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen 1520 en 1570* (Tilburg, 1967), 64-110, op grond waarvan regelmatig overleg plaatsvond.
17. Voor geschiedenis van de instelling vooral Pater Placidus, 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', in: F.F.X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda I. De Middeleeuwen* (Schiedam, 1976; herdruk van 1952), 123-182 en F.A. Gooskens, 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda, 1303-1504' in: *Jaarboek De Oranjeboom* 34 (1981), 4-83.
18. F.F.X. Cerutti en F.A. Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda II* (Utrecht, 1956-1990), nr. 718: (20 juli 1468) brief van graaf Jan IV aan zijn raadsheren.
19. Met accent op de personen en hun achtergronden tot 1504 Gooskens, 'De kanunniken'.
20. Zie voor beide tot dusver niet benutte en ongepubliceerde oorkonden van 27 juni 1446 en 31 dec. 1448 de Bijlage. Voor interne verwijzingen naar deze documenten op 20 juli 1468 hierboven aantekening 18.
21. M. Gottschalck, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II* (Assen, 1975), 51-100, vooral 72 ev. behandelt de overlevering beginnend vanaf 1423 voornamelijk op basis van kronieken en geschiedschrijving. De beide Bredase gegevens, aan de auteur onbekend, behoren dan tot de vroegste verwijzingen. Vgl. met de enige overgeleverde uitbeelding afkomstig uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht waar het tot 1572 hing, ca. 1490/95, nu in het Rijksmuseum te Amsterdam; *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum, 1996), 218-219 (afb.); L. Helmus, 'Het altaarstuk met de Sint-Elisabethsvloed uit de Grote Kerk van Dordrecht', in: *Oud-Holland* 105 (1991), 127-139.
22. In algemene termen W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1951; herdruk 1995), 339-342; J. van den Nieuwenhuizen, 'Het kapelaniewezen te Antwerpen tot 1477', in: *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen age et Temps modernes* (Leuven, 1968),.
23. Van Goor, *Beschrijving*, 84-86 nrs. 1-55. Hierna: G (onder verwijzing naar nummer).
24. Bijv. G 29: 'stichting van H.-Kruisaltaar door Jan Overgheer ter verzoening der ziele van Engelbrecht van Nassau' in 1440; de graaf overleed pas in 1442 en Overgheer is overigens onbekend. G 20 'stichting H.-Kruisaltaar in Herenkoor door Engelbrecht I in 1405, welke in werkelijkheid plaatsvond in 1442. G 50 Misfundatie door kanunnik Servaas van Meer in 1519, die echter al in 1511 was overleden. Koor van 'Lamora' nergens anders bekend! Meestal vertaalt de Noordnederlands georiënteerde samensteller *Traiectensis* ten onrechte als 'Utrechts' in plaats van 'Maastrichts'.
25. J.B. Krüger, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda* (Roosendaal, 1872-1876) III, 230-235; plattegronden uitgegeven door Stichting Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda.
26. Jan Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (Utrecht, 1912), 76-78; Gooskens, 'De kanunniken', 11.
27. Zo betoogt hij met voorbijgaan aan de chronologie dat G 2 (OLV onder de toren in Annakoor, 1301) en G 51 (Anna en Catharina in Annakoor, 1525) = G 9 (OLV, Anna en Katharina, 1358)!
28. SAB, Afd. IV-27 (Coll. Juten), inv.nr. 4 (*Novum registrum beneficiorum* [...] 1579; oude signatuur 1 b/2 nr.

- 141/19a). Materiële toestand: 63 beschreven blz.; ca. 1625/29; door vocht aangetast. Editie: G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.-L.-Vrouw te Breda' in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* IIIe série 8 (1912), 125-145, vooral 126-138. Overigens reeds bekend aan, maar onbenut gelaten door Krüger, *Kerkelijke geschiedenis*, 230.
29. Juten, 'De collegiale kerk' liet optekening van rentenbedragen, en andere zakelijke opmerkingen evenals een paar afsluitende notities op fol.61v ongepubliceerd. Zie hierna noten 28, 54 en 83. Ons beperkend tot de Grote Kerk kan een aantal registraties met betrekking tot diverse kapellen binnen de parochie Breda buiten beschouwing blijven.
30. A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout* (Tongerlo, 1931), nr. 27 (kerststijl: 1295 febr.); nr. 29 (21 dec. 1304) abt aan bisschop van Luik: 'unacum capellania Beate Marie in Breda et iuribus eiusdem a dicto nobili viro collata inhabitandum perpetuo'.
31. Erens, *De oorkonden*, nrs. 36 (Kerststijl 5 mrt. 1312); 37 (5 mrt. 1312).
32. Erens, *De oorkonden*, nr. 42 (1314 juli 1). Vgl. J.M.F. Ijsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda* (Breda, 1966), reg. 10 ed. G.C.A. Juten, *Cartularium*, nr. 10 (24 dec. 1317) 'her Godevaert, die Onse Vrouwen capellaen tot Breda was'.
33. Erens, *De oorkonden*, nr. 44 (22 sept. 1314).
34. Kapelaan op 9 mei 1404 was Johan Valkenaer; zie aantekening 117.
35. Hij heet expliciet 'presbyter'. Rond die tijd leefden er twee gelijknamige broers Hendrik Gruser/Gruser(s), die respectievelijk (land)deken en kanunnik te Breda waren en met wie hij niet zonder meer geïdentificeerd mag worden; vgl. Gooskens, 'De kanunniken', 57.
36. Erens, *De oorkonden*, 50 nr. 33 (lees: 30 dec. 1307).
37. CKAP, nr. 18 (1412). *Repertorium Germanicum* VIII, 36 nr. 231 (28 juni 1460) Antonius Capitis, Kamerijks geestelijke verbonden aan pauselijk hof en 484 nr. 3344 (18 aug. 1461), Johannes van Oestrum, Utrechts geestelijke, beiden na terugtreding van kardinaal van de Santa Sabina, Johan Maes Gerardsz en ondanks kapelanieën elders. De inkomsten werden rond 1460 naar Romeinse maatstaven op vier mark zilver getaxeerd. Vgl. Salvatoroor Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* III, nr. 1006 (21 mei 1501): 'eender cappelyren gefundeert in de coer van Sinte Salvatoers in der kercken van Breda.' *Repertorium Germanicum* IX, 524 nr. 3465 (19 juli 1471) met pauselijke steun opteert na de dood van Matheus Borman de Luikse geestelijke Johan van Bergen uit Weert naar Nicolaas-kapelanie; vgl. diens overlijden in 1519, Van Goor, *Beschrijving*, 87. Borman, lees: Bosman.
38. NDR, inv.nr. 7976, p. 34 (2 okt. 1426) 17de-eeuws fragmentarisch afschrift.
39. G.C.A. Juten, 'Onuitgegeven oorkonden der Heeren van Breda', in: *Taxandria* 15 (1908), 145, bijlage III naar CKAP II, fol. 108 (afschrift uit 'antiquus quodom registro capellarum' door priester Johan Donckaerts alias Zundert († 1574, hoogstwaarschijnlijk in zijn kwaliteit als gedeputeerde van de 'gemene kapelanen').
40. Het is niet mogelijk een volledige lijst op te stellen van deze tweederangs ambtenaren vóór 1500; vgl. de weinig betrouwbare Van Goor, *Beschrijving*, 212-213 (1429-1736).
41. J 86 (ongepubliceerd): *Het innecomen van de gilde van 't broederschap van St. Jacob*. Vgl. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 88 (2 renten op Haagdijk e.o.). De broederschap heet opgericht te zijn in 1273! Een stichtingsdatum die teruggaat tot in 15de eeuw ligt meer voor de hand.
42. Schepen 1338-1357; vgl. ND I, reg. 408 (1346), overleden niet lang na 1364.
43. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 8: geen specificatie van renten die sinds 1659 mrt 22 toegekend waren aan het 'Jorisgilde'; vgl. SAB, Afd. II-87 (Archief Oude Schutters), inv.nr. 8 (rekening 1762-1845; in het enige overgeleverd exemplaar is er niets herkenbaars over deze gelden). Voor SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 400 (manuaal St. Jorisaltaar in Grote Kerk en andere fundaties in Begijnhofkapel, begin 17de eeuw; afschrift 1653) hierna aantekening 81.
44. SAB, Afd. I-1a (OA), inv.nr. 2259 (voorheen RANB), Coll. Cuypers van Velthoven, inv.nr. 1092), fol. 14[-33?]: manuaal van inkomsten 1661-1690, fragmentarisch: 39e beneficie *Incomen van Sint-Jan-Evangelstaultaer* (..) sinds 1665 mei 5 aan Johan Martin; voordien 'heer Henricus vanden Hagen' († 6 aug.1661), minstens 9 renten in stad en Hage incl. grondbezit. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 39: geen specificatie van renten.
45. V. Paquay, 'Dynastiek zelfbewustzijn in steen. Herdatering en situering van het Nassau-grafreliëf in de Grote kerk in Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 40 (1987), 1-40; in het bijzonder aantekening 79 met vermelding van achtereenvolgende dignitarissen. Vgl. SAB, Afd. III-273, inv.nrs. 19 en 20: cijnsregister-tjes 1627-1632; 1635-1649.

46. Vgl. voor Alveradis met NKAP, 8 okt. (zonder jaar); m.b.t haar fundatie NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 17: 7 renten voornamelijk binnen de stad.
47. Vgl. Erens, *De oorkonden*, nr. 294 (1428 dec. 29): rente uit Steenbrugstraat; INV sign. 'FFF' en 'LLL'; NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 16: 9 renten voornamelijk binnen de stad.
48. Vgl. voor deze weinig bekende familie met Erens, *De oorkonden*, nr. 408 (11 apr. 1457) en Ijsseling, *Inventaris Begijnhof*, reg. 148 Gijsbert Banier. NKPL, op 26 dec. 1430 was Elisabeth gehuwd met Hendrik Banier. De familie blijkt vooral goederen te bezitten ten westen en noorden van Breda.
49. Archief Bisdom Breda (ABB), Fonds Antwerpen, inv.nr. 490: 'Redditus beneficii sanctorum Adriani et Christofori (in ecclesia Bredense; rector mr Matis ab Hulsel)'; ca. 1580, 4 blz. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), ad nr. 29 (20 renten). Vgl. R 637 (schepenprotocol Terheijden), fol. 125v-126 (1561 sept. 18): rector Cornelis de Grauw/Schrauwen die op 13 aug. 1535 fungeerde als rentmeester. Hij overleed op 19 juli 1564; NKAP, in dato. Repertorium Germanicum IX, 139 nr. 925 (9 apr. 1465) subdiaken Cornelis Absel(t) opteert met pauselijke steun voor kapelanie van Christophoor en Adrianus; vgl. diens overlijden NKAP 7 mei 1512 magister en NKPL 7 mei 1507.
50. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nrs. 44: 7 renten onder andere te Hage en Hoogstraten. Zie voor Smit aantekening 38.
51. SAB, Afd. V-1 (Varia), inv.nr. 539 (16de eeuws; fol. 1-8 oorkonden geauthentiseerd door notaris Arnold Ygrams; fol. 9-12 cijnsregister 1551-1563). In dorso: 'Voor mr Adriaen Buycx' [1615/24]. ABB, Fonds Antwerpen, inv.nr. 493 (afschriften van 1451 respectievelijk [1427]. ND, reg. 1754 (20 nov. 1456) graaf Jan van Nassau draagt Willem Ryben, kapelaan van Anna-altaar te Breda, voor als pastoor te Raamsdonk ten gevolge van ruil met de huidige pastoor Peter Rutghersz.
52. Zie voor biografische feiten voornamelijk NKAP. Vgl. F.A. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', in: V.A.M. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda II. Aspecten van de Stedelijke Historie 1568-1795* (Schiedam, 1977), 28 mede op basis van Ferwerda (1763).
53. SAB, Afd. V-1 (Varia), inv.nr. 539, vooraf fol. 2 (1427) 'ende voor dat sester rogs effelyck sullen de rectors vors alle sondage een misse doen op Ste Annenauctaer off eenen anderen doen doen, inde dye sullen sy altyt beginnen ontrent dat men dye Evangelie van den hoochmisse singet'; fol. 2v (1427) 'altari seu ecclesiastico beneficio fundato et dotato temporibus transactis per progenitores et antecessores pie memoriae ipsius Jacobi constituti necnon dominae Isabellae in dicta collegiata ecclesia de Breda in honorem et laudem domini nostri Jesu Christi ac beatae Annae viduae, situato a latere sinistro iuxta navem eiusdem ecclesiae'. Gedurende de jongste, 17de-eeuwse katholieke inrichting bevond het altaar zich in de 'Heilige Capelle' = meest zuidelijke koorbeuk; SR 1630, fol. 47.
54. *Repertorium Germanicum* VIII, 802 nr. 5736 (19 jan. 1462): de paus geeft toestemming aan Walter van Gouda een altaar in Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda op te richten ter ere van de heiligen Petrus en Paulus, Andreas ofwel Laurens, Vincentius, Pontianus, Benignus ofwel Silvester, Nicolaas, Martinus, Gregorius, Maria Magdalena, Catharina, Barbara, Lucia en Agnes, Pontianus, Benignus en Agnes.
55. Zie behalve de fundatiebrief voor specificatie ook SAB, Afd. III-65 (Archief Beneficie Kamerling), inv.nr. 1 (1688/89).
56. G 50: 1519 kanunnik Servaas van Meer 'laatste mis' op Servaas en Antonisalbaar; G 54: 1573 Alijt Engels 'erfmis' op Barbara-altaar; G 55: 1574 Marie A. Potters x Hendrik v/d Ryen 'jaarlijkse weekmis' op Antonisalbaar.
57. Zie voor ongepubliceerde fundatiebrief ND I, inv.nr. 1369 reg. 2990: (14 okt. 1539): Notaris Johan van de Corput verklaart dat Mencía de Mendoca op het altaar in de Prinsenkapel een kapelanie ter ere van graaf Hendrik heeft gesticht ter waarde van 50 rgl. uit de domeingoederen.
58. Ad J 23: 15 juni 1563, Johan Creyten de Herck / Arenberg sticht zaterdagse mis op Laurensaltaar in Joriskapel. Vgl. ABB, inv.nr. 4 (register van beneficiën 1579), fol. 61v (niet gepubliceerd door Juten, 'De collegiale kerk'): 'een erfmissie B 81; een jaarlycxse weeckmisse van Anthonia Heys, nichte van heer Gerart Oelmans, op H. Cruysaltaar B 85' [ca. 1540?]. Zie nog hierna aantekening 97 (1573 weekmis op Slagersaltaar) en aantekening 289 (1573 broodmis op Vissersaltaar). SAB, R 446, fol. 129 (8 juli 1541) deken Willem van Galen sticht bij testament voor 5 rgl. een 'erfweekmis', te celebreren door de cantor.
59. Erens, *De oorkonden*, nr. 357 (16 nov. 1443) waar interne verwijzing naar een niet overgeleverd testament d.d. 25 juni 1432, cijnsverdracht te Rijsbergen en rector 'her' Witbold. Zie voor deze rector Erens, *De oorkonden*, nr. 430 (1463 apr. 5) en Gooskens, *De kanunniken*, ad Witbold Stout 1453-1470 juli 24.

60. 12 feb. 1373 onbebouwd huisperceel in Caterstraet; SAB, Afd. IV-10 (Coll. Kleyn), inv.nr. 17 (regist van niet overgeleverde schepenorkonde; verschrijving voor H.-Geest-Tafel?). Cijnsregister van H.-Geest-Tafel Breda [1415], nr. 243 weiland in de Vucht, voormalig bezit H.-Geestaltaar. Vgl. G 1 (1300).
61. SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 362 (cijnsregister 1542), ongefolieerd achterin. De geactualiseerde redactie slaat feitelijk op het tweede kwart van die eeuw. Vgl. INV: inventarislijst van de in 1637 naar Den Haag afgevoerde fundatiebrieven met betrekking tot altaren in de Grote Kerk somt een twintigtal fundaties op, die grotendeels kunnen worden thuisgebracht.
62. Eigentijdse voorbeelden bieden het cartularium van de Sacramentsbroederschap (-1518), dat trouwens geen altaarfonds betreft, en een midden-16de-eeuws cartularium voor het armenfonds-Van Galen (1539-), dat werd beheerd door het Bredase kapittel.
63. Afwijkende nummering geeft een ander register; ABB, Afd. III-24 inv.nr. 2 b (totaal 16 beneficijs; geen doortellende opsomming en bij verschillende geen specificatie van inkomsten). De nummers komen overeen met NDR, inv.nr. 8569 e.v. (met licht variërende telling 1-89).
64. Voorafgaande rekeningen verantwoorden tiendverpachtingen van het kapittelvermogen maar geen cijnsinkomsten; Nationaal Archief, Coll. "Hs Derde Afdeling", inv.nr. 221 (concept-rekening geestelijke goederen 1600) ed. *Taxandria* 33 (1926), 256-272, en NDR, inv.nrs 8539-8568. Vgl. NDR, inv.nrs. 8974-9041: leggers en manualen, primair geografisch geordend, vormen drie series, aangelegd in 1613, vernieuwd in 1675 en in 1707, maar ze zijn in dit verband minder bruikbaar.
65. V. Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel te Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 36 (1983), 1-34.
66. Familielid J 33 (1507: familie Van Buyten) en J 27 (1426 familie Van der Beke anders Bredanaars).
67. CKAP II, fol. 107v (genealogie); vgl. NL 1983, kol. 246-249 bijlage II zeker niet op alle onderdelen juist.
68. SAB, R 415, fol. 265 (12 juli 1503): 'Quam Godert van den Sande in den name ende als gemechticht sijnde van meester Adam van Nyspen Godertsz als rector van Sinte Jorys, Katerine ende Barberenoutaer, staende achter in Onser Liever Vrouwen kercke tot Breda geheten den koer van den Campe, ende dat by consente van den deken ende capittelen derselver kercken als ordinaris daraf ende Goderts van Nyspen als collator, gelyc dat voir ons scepenen voirs gebleken is by instrumenten die wy scepenen vors daraf gesien hebben ende hoeren lesen, heeft vercofft? heeren Dyrcken Jansz, priester ende capellaen in der voirs kercken van Breda [= vicecurieit], een huys ende erve' (conform transfix = op Kasteelplein). Zie hierna aantekening 73 en aantekening 241.
69. A. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen, 1997), 720 († 3 mei 1475; prebende Oudmunster Utrecht 1455-1458-1475). Over de familiale achtergrond is weinig bekend. Dank aan de auteur (Zeist) voor omvangrijke aanvullende informatie. Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* II, 597 nr. 785 (1474 overzicht van Bredase leengoederen nr. 120): bezitter van hoeve te Effen, wellicht na overdracht door Anton Petersz Beys. Op dit leengoed was een rente gevestigd van 28 rgl'd ten gunste van een te stichten Antoniusaltaar met drie missen in de kerk van Groot-Zundert. Bij testament wees Jan van de Zande de collatie toe aan Bartholomeus Wouter Jan Goris van Wisbeke, kanunnik in Apostelstift te Keulen († 23 juni 1502), en diens broer Thomas. De hoeve viel later toe aan klooster Vredenberg; G.C.A. Juten, *De parochieën in het bisdom Breda* II (Bergen op Zoom, 1935), 291-292 ad 6 en H. van der Hoeven, Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout (Zundert, 1920), 185-186 ad 8.
70. Zie voor genealogie Uyten Campe: G.C.A. Juten, 'De Ijpelaar', in: *Taxandria* 48 (1941), 58-61; H. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljouwse twisten* (Zutphen, 1982), 540 (Lionius v/d Campe) omgeving Dordrecht vermeld als leenman van Willem van Duivenvoorde 1356-1357; Heraut Gelre (ca. 1400) voert een Jan uyten Campe op als Hollands leenman. Familielijnen te reconstrueren op basis van ND I, Erens, *De oorkonden*, IJsseling, *Inventaris Begijnhof*, Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* I-III en Bredase necrologia. Zie voor familiewapen: De Raadt (1899-1901), 172 ad Campe; Nationaal Archief, ND I, reg.1740 (zegel); glasraam Nispen (ca. 1515) links onder: twee horizontale strepen; in bovenste rad. Dezelfde ridderfamilie oefende het collatierecht uit over het Salvatoraltaar te Etten; G.C.A. Juten, 'Consilium de Beke', in: *Taxandria* 30 (1923), 88.
71. Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* I, nr. 270 (16 okt. 1383); NKAP en NKPL, 4 okt. 1396. In 1383 bond de vrouweweduwe zijn broer Gielis aan zich met een renteleen.
72. IJsseling, *Inventaris Begijnhof*, reg. 146 = Erens, *De oorkonden*, nr. 445 (16 juni 1456).
73. ABB, Afd. III-27 (Coll. Juten), inv.nr. 130: (1500 mei 20) 'in capella de Nyspen. SAB, R 416, fol. 13: (22 nov. 1503) Quam Godelt Wouters Alaerts dochter, met Claeuse Jansz van den Corput huere man

ende voigt etc, heeft vercocht Goderde van den Sande tot behoef van meester Adam van Nyspen Goderts soins als rector van den outaer staende in Onser Liever [Vrouwen] kerck tot Breda in den koer geheten den koer van den Campe ende nu geheyt den koer van Nyspen negen gulden, 't stuck te twintich grt vs, tsaers erfchijns dair die jaerlix ende erflix op Sinte Mertensdach in den winter uut ende op sijn een buynder beemden luttel geheten 't Vuchtken gelegen in de Vucht [...]; item noch uyt ende op een buynder beemden luttel gelegen in de Leeghvucht [...]; item noch uyt ende op een half bunder beemden geheten den Riethille gelegen beneden Emelnberge [...] neven de Marcke; item noch uut ende op twee buynder beemden luttel gelegen in Middelvuecht [...]; te vrijen metten erfchijns voirs ende met sesse rijngld erfchijns ende met seven gulden, 't stuc 20 grt vl., erfchijns der erflic vooruitgaet met vorwerden dat Godelt voirs die voirs negen gld erfchijns altoes lossen ende afquiten sal mogen tot eenen male met vijf ende tseventich ende een halve rgld. [...] eens te geven opten chijnsdach voirs ende metten verschenenen chijnsche. Vort soe bekant de vors Godert van den Sande dat de voirs negen gld erfchijns gecoft ende betaelt sijn met seynen peningen comende van den huysse staende Vor de Borch wijlen heer Jan van Nyspen prester toebehoerende' [= Kasteelplein]. In marge: (5 mrt. 1533) 'Den Vten in merte anno XVc XXXIII heeft mij mr Engelbrecht Montens verthoont een notarieel instrument onderteeckent "de mandato venerabilium virorum dominorum decano et capituli prescriptorum Gerardus Olemans quidem premissis etc." [...].'

74. SAB, Afd. IV-10 (Coll. Klein), inv.nr. 115 (afb.). Voor familie Van Nispen: Leeuwen (1685), 1025-1035, vooral 1025-1026: 'ende leggen alle tot Breda in de Nispens capelle begraven, zijnde aldaar noch te sien de sark waarop de wapens en het volgende grafschrift [...]' (voor 1682); L. Merkelbach van Enkhuizen, 'Het oud adellijk geslacht van Nispen', in: *De Gulden roos* 18 (1958), 140-152. G. de Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen uit Breda: eerste steen-legger van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar in 1648', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 45 (1992), 59-77. Vgl. Rijksarchief Groningen (RAG), Archief Families Menkema en Dijksterhuis, inv.nr. 1375 (genealogie Van Nispen; 1 rol, nu niet meer aanwezig); *Verslagen Rijk's Oude Archieven* 27 (1904), 396. Aansluitend omstreeks 1500 bij familie Van Meer; zie inventaris van het Archief Beneficie Van Meer, inleiding.
75. SAB, Afd. IV-1 (Coll. Havermans), inv.nr. 514, z.p. (extracten oorkonden) ad 1549: 'in de choir van Nispen in de kerke van Breda joncker Jan Vyron en juffrou Anthonie van Nispen'; SAB, R 805 (akten van procuratie), fol. 24v-26 (5 mei 1546) familieleden verklaren dat een kerkmeester namens de familie Van Nispen administratie voerde 'in ende over den choir staende achterin de kercke tot Breda aldaer wijlen Jan van de Zande priester zijn misse te doen plach ende dat wijlen Thomaes van Brempt, wesende een oude diener van dye Van Nispen, in zijne tijt denselven choir altijt gadesloech, opendede, toesloet ende andersins werkelijk daerof hadde'. Zolang Viron in Breda woonde, heeft hij de sleutel van het Nispenkoor gehad.
76. Uiteindelijk werd het fonds geschonken aan pastoor van Breda. Jongere documentatie onder andere in ABB, Fonds Antwerpen, inv.nr. 491 (1663-1728). SAB, Afd. III-103 (Archief Barbaraparochie), inv.nr. 216 (1668-1968) en 2-3 (1718- ca. 1850).
77. In het algemeen volgt na het gepubliceerde, inleidende tekstgedeelte een rij getallen van te betalen erfrenten, zonder dat betaalplichtigen of zakelijke onderpanden worden opgegeven! Dit bleef ongepubliceerd.
78. SAB, Afd. V-1 (Varia), inv.nr. 539: 2 sester (sinds 1348) uit Aalburg, 11 lopen (1437-1450) Hoogstraten (Blg.), 36 st (1367) Loenhout (Blg.), 30 olde grt (1356) Hertel, 5 olde grt (1356/1348), Hertel/Gageldonk, 12 grt (1349-1356) Gageldonk.
79. ABB, Fonds Antwerpen, inv.nr. 493; Juten (1909), 301 (1383 febr. 1).
80. NDR, inv.nr. 7976, p. 90-95: (voor 1613) 'Renten, chijnsen ende pachten toecomende den capellanen van St Aechtenaltaer'. Vgl. G 15 = J 13 (1380): 9 rgld en G 14 = J 20 (1385): 10 rgld., tezamen 19 rgld.
81. SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 400 ('Manuaalken van de chijnsen, renten ende erfppachten cometerende beneficien van St. Joris gefondeert in de collegiale kercke van Breda' [1634/37]; afschrift 1653), ongefol. ad 'Sancti Georgii'. I.v.m. opsplitsingen waren er oorspronkelijk slechts negen renten. Vgl. G 6.
82. Zo ook de enig bekende rente ten behoeve van het Maria Boodschap-altaar (J 16: 1426): '2 zester rogge uit De Cloet in Hoogstraten'. Erens, *De oorkonden*, nr. 357 (1432) m.b.t. een overigens onbekende Triniteitsaltaar een kroon uit grond te Rijsbergen.
83. Ongepubliceerd bij Juten ad J 33: 'Dese twee beneficien hebben tsamen ter Heijden twee stucken landts, d'een groot een buynder 18 roeden, d'ander 200 roeden ende 58 roeden. Dese twee stucken geldenn in de jaeren 1631, [...] 35 elck jaer 31 £ frygelt'; ad J 37: 'Item noch eenen beemdt gelegen in Spordonk groot ontrent drie buynder ontrent den Aert gelegen [bij de] Drie Wiligen geheyt den Bocht'; ad J 44: 'Een buynder ende eyn vierendeel landts ter Heijden gelegen'.

84. NDR, inv.nr. 8569 (rekening 1684), nr. 12 (OLV-2, gesticht 1413/14), 17 (Agatha-2, 1427), 18 (Naam Jezus, 1511), 56 (Franciscus, 1506), 88 (Jacopsgilde, jaar onbekend). Een soortgelijke rekening uit 1678 zou berusten in GA Bergen op Zoom; H. Levelt, 'Over eenige benefitiën en praebenden in de Groote - of Lieve Vrouwekerk te Breda' *SGB* 14 (1937), 91-94, maar blijkt daar niet aanwezig (telefonische mededeling juni 1999).
85. G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, 1908), 591, nr. 1662 = *Repertorium Germanicum* VIII, 83-84 nr. 533 (1461 nov. 28). SAB, SR 1492-1590: was 17 rgld rond 1500 nog voldoende voor twee priesters, rond 1545 nam de enige bedienaar van de vroegmis hiermee geen genoegen meer, waarna verhoging tot 20 rgld. Ook voor de celebranten op het Kruisaltaar volgde in 1545 loonsverhoging; Hfst. Kerken en koren, onder Kruiskoor.
86. SAB, OA, inv.nr. 2177 (1584); SAB, KR 1585/86 e.v.: betalingstermijnen Laurentius (viskopers), Lucia (timmerlieden, bakkers) en Kerstmis (slagers) hadden niets te maken met de patroonheiligen.
87. In het algemeen Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, 107-122; 222-229. Betreffende slagers; Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 11-12 (1396), 112-123, 177-180 (1433-1589). Op basis van SAB, SR 1492-1590 schommelde het aantal slagers in Breda rond de 25, afgezien van een dieptepunt van 15 man, rond 1540-1565.
88. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, (1892), 101-102 (1432); aldaar 112 (1571/72) oude tarief van 1 'tuin' gerevalueerd op 3 'blanken'. Vgl. SAB, SR 1503, fol. 192 'Item noch gegeven denselven Symon [de clockgieter die van Brugge naar Breda comen was] voir eenen goidspenning voir Sente Looij een philipusgulden' = 25 st. n.a.v. contract voor vier klokken op de Grote Toren.
89. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 125-133, vooral 131-132 art. 19 en 22.
90. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 133-137 art. 9.
91. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 137-139 art. 2-4, 8 en 10.
92. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 176 art. 7 (1561 jan. 25). Bij gelegenheid van de inhuldiging van Oranje en zijn tweede vrouw ontving het brouwersambacht als enige een geldbedrag van het stadsbestuur; SR 1561, fol. 144.
93. SAB, Afd. II-88 (archief ambacht Bakkers), inv.nr. 1 (ambachtsregister 1576-1622), ongefoll.: [ca. 1584] Jan Franssen verklaart ontvangen te hebben van oud-deken en deken van het bakkersambacht 'waeraf hene patroon es Sinte Aubert', een bedrag van ruim 33 rgld. Vgl. OA, inv.nr. 215 (correspondentie), nr. 91: (5 okt, 1581) bakkersambacht aan militair gouverneur; nr. 93 (1581 s.d.) idem aan Rekenkamer Breda, wijzen op een aantal van 30 tot 40 bakkers. P. Gerlach, 'Sint Hubertus, patroon van de bakkers. Rond een begrafenisschildje van het Bonte Bakkersgilde', in: *Brabants Heem* 17 (1965), 106-119.
94. SAB, R 430, fol. 92v ed. *Taxandria* 33 (1926), 312-313; vgl. Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* II. SAB, Afd. II-108 (Archief metselaarsambacht), inv.nrs. 1 (ambachtsbrief 16de eeuws [= ca. 1600?], bevat geen aanwijzingen) en 3 (gildeboek onder andere ledenlijst 1548, niet te raadplegen). Edelsmeden, Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 148-159 (1552), vooral 150 art. 10 verplichte bijdrage op 'sinte Loysdaghe'.
95. Ook in de welvarende handelsstad Antwerpen verschenen pas 1443/44 de eerste altaren van plaatselijke ambachten; Nieuwenhuizen, 'Het kapelaniewezen in Antwerpen', 222.
96. SAB, SR 1514, fol. 305 (varia) bakkers en timmerlieden; 1515, fol. 371 (recrutering i.v.m. oorlog): droogscheerders, leermakers, timmerlieden, smeden, schoenmakers en kremers.
97. SAB, R 478, fol. 137v: (22 okt. 1574) 'Quam Cornelis Cornelis Michielsz van Brecht heeft vercoft heer Jannen van Zundert, priester, capelaen der kercken van Breda, tot behoef van de capelarije van de Heijlige Drievuldigheid ter Heyden ende van een weeckmisse op der Vleeshouwersaltaer in de kercke van Breda tsamen half ende half de zess rgld [...] tsaers erfchijns' conform transfix van 1573 nov. 4. 'Ende het is voorwaert dat de chijns die van de zess rgld voors verschenen is tsint Jansdag in junio anno Xvc vjereandezeventich lesteden, metsgaders oick 't verloop daernaen den voorgen. heer Jannen van Zundert tot behoef voorvolgen zal. Ende diezelve her Jan van Zundert, oick mede voor ons schepenen voors tegenwoordich staende, verclaerde dat de oppeninge van de zess rgld tsaers voors gecomen zijn, zoo van twee rgld ende thien stuvers 's jaers die wijlen Adrianen Philips Willems dochter der cappelrije voors uut te reijken plach also heur erfge. gelost hebben, zoo van drie rgld. tsaers die eertijts wijlen Cornelie Paridaens, beghijne, tot behoef van de weeckmisse op des Vleeshouwersaltaer voors gemaect heeft gehadt ende die bij de wedue Adriaens van Bedaf gelost zijn; gevest de voorgen. heer Jan van Zundert ter behoef van de capelrije ende van de weeckmisse op des Vleeshouwersaltaer voors in de vercofte zess rgld. tsaers voors'. Vgl. Hfst. Kerken en koren m.b.t. 'slagerskoor'.

- ⁹⁸. Vgl. NDR, inv.nr. 7975, p. 1-12 (1556-1643). SAB, Afd. II-113 (archief ambacht viskopers), inv.nr. 2 (ambachtsboek 1591 ev) wijst op een ledenaantal dat zich beweegt rond de dertig mannen en tien vrouwen. Hun organisatie functioneerde in ieder geval niet in 1588, toen er geen jaarvergadering werd gehouden; SR 1588, fol. 26 'Alsoe egheen ambacht in 't jaer '88 bij de viscoopers gehouden en werd'.
- ⁹⁹. Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 141-143 (1449), vooral art. 7; 143-146 (1575).
- ¹⁰⁰. SAB, Afd. II-87 (archief Oude Schutten) bevat slechts twee stukken vóór 1590. Ongepubliceerd bleef inv.nr. 1: Reglement [ca. 1550]. Inv.nr. 10 (1554 april 30) ed. *SGB* 3 (1926), 131-133: maatregelen t.g.v. massale uittrekkingen. De Oude Schutters werden vanaf de jaren veertig vaker betrokken bij politieke besluitvorming en festiviteiten van het stadsbestuur, en zo droeg ieder van hen bij de doopplechtigheid van het vroeggestorven prinsesje van René van Chalon een toorts; SAB, SR 1543, fol. 44v.
- ¹⁰¹. Jaarlijkse tractaties van 10 kwart = 4 kan = 6 stadsstopen = 15 pot wijn op Jorisdag en 5 el laken de man per jaar door stadsbestuur; SAB, SR 1492 ev. (gelag, laken). In de statuten [ca. 1550] wordt de patroonheilige slechts eenmaal genoemd, namelijk in het eedformulier voor de knecht (art. 59). Zie voor hun 'badge', bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam; op basis van Nassau-Viandenwapen gedateerd vóór 1538: *Taxandria* 8 (1901), (afb. t.o.v. p. 200); Kalf, *De monumenten*, 198 (eind-15de eeuw). Bij gelegenheid van entree van Oranje en Anna van Saksen kregen ze een nieuw vaandel.
- ¹⁰². Later zou de heropgerichte schutterij beweren dat hun voorgangers de stichters van het Sint-Joris-altaar waren; NDR, inv.nr. 7976, 56: [1623?] 'mits dat het beneficie op St. Jorisaltaar by der supplianten voorsaten eertyden gefondeert'. Sinds 1659 mrt 22 was J 7 bis definitief toegekend aan het Jorisgilde.
- ¹⁰³. SAB, SR 1513, fol. 193v (laken) Otto van Bruheze als deken van kloveniers; vgl. C.R. Hermans, 'Geschiedenis der der rederijkers in Noordbrabant', in: *Bijdragen tot de geschiedenis, Oudheden. Letteren, Statistiek en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1867), 201; SR 1514, fol. 289 (gelag) maaltijd op Antoniusdag (17 jan.) 10 potten = 4 stadsstopen wijn; 1515, fol. 337v (laken) 5 el voor alle 24 genoemde personen, plus ? el voor 'hen capellaen'; fol. 359 (gelag) bijdrage in de jaarmaaltijd van 'gesellen van den cloevenyer's = 21 st; fol. 367v (varia) stadssubsidie mede voor aanschaf van buskruit 1 Philipsgulden per man = 30 rgl. Om onduidelijke reden vanwege verloren SR verdwenen zij tussen 1523/27 uit beeld.
- ¹⁰⁴. Handboogschutters bestonden tenminste sinds 1547; SAB, SR 1547, fol. 116 (gelag) 'Desgelyck zijn den gesellen van den hantboghe gesconken op sinte Sebastiaensdach 10 potten wijns' (a 2 ? st) = 35 st. Ze genoten kamersubsidie van 12 rgl (-1561) respectievelijk 18 rgl. Hun archief (Afd. II-3) bevat geen stukken vóór 1590. Vgl. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant', , 226-227 (18/19 april 1559), SAB, OA, inv.nr. 6 (stadsresoluties), fol. 193v (15 jan. 1566), SR 1563, fol. 122v 'nieuwe silveren vogel oft span' als cadeau van stadsweg 14 rgl en Kalf, *De monumenten*, 198 (houten wapenbord 16de eeuw [= 1561/66]). Een Sebastiaanaltaar zou op zijn vroegst sinds 1481 kunnen hebben bestaan; SAB, NGB, ad 17 juni (1481), 7 dec. (1520), maar lijkt toch zeer onwaarschijnlijk vóór eerste helft van zestiende eeuw.
- ¹⁰⁵. Kerkmeestersinstructie (KMI) [ca. 1550], 84; Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* III, 170-171 nr. 1001 [ca. 1500].
- ¹⁰⁶. SAB, SR 1523, fol. 87 (varia) 12 'scutten' van het Ginnekeneinde 'in den Sinxenprocessie in 't harnas, dewelcke die van den anderen eynden oic beloift hadden mair ongesat werden' 2 rgl 8 st; 1555, fol. 138 (varia) 6 tonnen bier = 4 rgl. Nog in 1561 hield de heer de mogelijkheid open dat Haagdijk en Ginnekeneinde tot zelfstandige schutterijen werden verheven (zie aantekening 110). De Kruisboogschutters van de Haagdijk, voor het eerst in september 1549 (SAB, SR 1551, fol. 93 onthaal kroonprins Filips II) geformeerd, genoten sinds 1561 op 1 mei 15 gld. respectievelijk een jaar later 18 gld. subsidie voor hun 'kamer'. SR 1561, fol. 139 (vaste bedragen) 'doerdyen zijlyuden te Pinxteren lestleden ende oyck te Pinxteren anno 1560 in 't harnaschs ommegegaen hadden'. Schutters van Ginnekeneinde, heropgericht in 1559 (SAB, SR 1559, fol. 98 koningsfeest), ontvingen met Pinksteren 15 gld kamerhuur en 15 potten wijn 'dat zijlyuden metten anderen schutters 't verleden jaer in 't harnas hadden ommegegaen opten grooten omganck gelijk de Oude Schutten van den Voetboghe in 't harnas gaen' 4 gld; SR 1561, fol. 135 (varia). Voor beide afgeschaf in 1569. Omvang van schutterijen niet bekend, behalve dat Haagdijk groter was 'midtsdien dat de scutterije van de Hadijk meinder is' SAB, SR 1565, fol. 93 (varia). Schutters van het Gasthuiseinde ontbreken.
- ¹⁰⁷. SAB, Afd. II-87, inv.nr. 1 (Reglement Oude Schutten [ca. 1550]), art 11 'Item soo wannneer den omganck gepasseert sal wesen ende elck geselle thuyt geweest sal hebben om sijn harnasch uut te doene ende naedien hij sekeren tijt thuyt geweest sal hebben, te weten een ure oft twee ombgrepen ten lanx-

sten, soo sal elc geselle ghehouden wesen te comen opte camere tot alsulcke spijsse als men gewoonlijk es totten hooftman te halen [...]. SAB, SR 1566, fol. 67v (lonen) 'Item den hootman oft deecken van den Ouden Schutters in Breda worden jaerlijcx nae der ouden gewoontten gegundt ende gegeven tot helpe van sijnder maeltijt die hij den heere wethouwdere ende schutters op Sincxendach des avonts gheeft' 10 kgld '(..). Maer alsoo dese maeltijt bij advijs van schouteth voors [= deken], den rentmeester mr Steven vanden Berghen ende van de oude ende nyeuwe gezwoerenen' afgeschafft per besluit van 7 mei 1566, liever te besteden aan armenzorg. Geen uitbetaling voor ton bier SR 1559, fol. 47 'alsoe deselve Oude Schutten dit jaer nyet en hebben ommegegaen'; idem bij Sacramentsfeest.

- ¹⁰⁸ SAB, Afd. II-87, inv.nr. 1 (Reglement Oude Schutten [ca. 1550]), art 18 (Joristaar); art 23 en 34 'gesellen oft gildebrouwers' respectievelijk 'schutters oft ghildebrueder'. Doorgaans komen de Schutten - afgezien van de erefunctie van deken - collectief - anoniem in de bronnen voor. Namen van individuele schutters onder andere *Taxandria* 36 (1929), 226-232. Blijkens Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant', 227 (18 mei 1559) sloten lidmaatschap van schutterij en rederijderskamer elkaar uit.
- ¹⁰⁹ SAB, SR 1552, fol. 69 (varia) 'Item alsoo de borgemeesters eertijts opten Cleynen Omganck de spijsse zelve plagen te coopen ende aldaer den Ouden Schutters te schencken een schone schotel spijsen, dwelck afgebroken is in den jaere 15 [niet ingevuld]. Alsoo dat men hon daerivoir betaelt opten Omganck voirs 25 stivers ende hebben den gesworens van den jaeren '46, 47 ende '48 des jaers betaelt de voors 25 st, dewelcke ick nyet gerekent en hebbe in 't uutgeven van de voirs jaeren, (..) 3 rgld 15 st. Vanaf SAB, SR 1553 jaarlijks 28 st, behalve in 1559, 1560 en 1568.
- ¹¹⁰ SAB, Afd. II-4, inv.nr. 1: (1 april 1561) originele akte van heropricting ed. *Navorscher* 53 (1903), 707-720 '[...] ende daertoe in alle onse stad processien ende omgangen naest die van den Ouden Voetbooge voors te gaen'. SAB, SR 1561, fol. 105 ed. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant', 334, tot uitdrukking komend in 15 pot wijn en ontbijt bij Sacramentsprocessie ad 25 st. Tevens per 1 mei subsidie voor kruid en lood 24 rgld; SAB, SR 1562, fol. 50. Voorts kamerhuur sinds 1563, maar dit alles niet meer sinds 1566. 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inv.nr. >>>>>>> (loterijboek 1562), ad Summa 44 (Breda): *capelaen van de cloveniers* koopt een lot.
- ¹¹¹ SAB, SR 1577, fol. 58 Het 'gulde van Sint Joris' kwam met ca. 8 mark zilver bestaande uit '3 zilveren copen, daeraff den een buyten vergult was'. OA, inv.nr. 216 (correspondentie), nr. 270 (1590) deken van voetbogen verzoekt namens Lucas Stas, Bartholomeus Smolders, Johan Paes, Filips van Sonst, Paul Pigghe tot heropricting; *Taxandria* 43 (1938), 2 nr. 240; Placidus 'De Doelen en de Kamer der Oude Schutters van St. Joris te Breda', in: *Taxandria* 50 (1942), 4-26, bijl. I (9 juni 1592).
- ¹¹² Vgl. m.b.t. Gasthuiskapel met Juten, *Cartularium*, nr. 106 (1 aug. 1438), de Begijnhofkapel aldaar, nr. 155 (10 juni 1491) en de Wendelinuskapel (1440, 1445), Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel te Breda', bijlagen.
- ¹¹³ AAB, Afd. III-27 (coll. Juten), inv.nr. 126 ed. Juten, *Cartularium*, nr. 155 (fragm.): (1491 juni 10) stichting van het Monulfus- en Gangulfusaltaar in de Begijnhofkapel 'approbata hactenusque inconcusse observata consuetudine, erectio, admissio ac institutio omnium et singulorum beneficiorum et officiorum in nostra ecclesia [...] ordinaria auctoritate pleno iure spectare ac pertinere disnoscutur'. Terminologie in de Bredase bronnen: 1304 'capellania'; 1355 *perpetua capellania altaris*; 1401 'capellania'; 1427 'altari seu ecclesiastico beneficio'; 1438 'ecclesiasticum beneficium'; 1440 'capellania perpetua vel beneficium ecclesiasticum'; 1445 'capellania (perpetua)'; 1476 'capellania perpetua'; 1491 'altare vel capallania sub titulo perpetui beneficii ecclesiastici'; 1507 'ecclesiastica beneficia perpetua'; 1523 'perpetuum beneficium ecclesiasticum'.
- ¹¹⁴ Jsseling, *Inventaris Begijnhof*, reg. 127 (8 aug. 1438) ed. Juten, *Cartularium*, 68-72 nr. 106 alwaar de geparafraseerd testamentaire bepalingen die, gezien de vermelde notaris, niet van lang voor 1427 dateren.
- ¹¹⁵ Vestigingsplicht: J 27 (1426), J 40 (1426), J 36 (1462), J 33 (1507); regeling bij afwezigheid J 19 (1418).
- ¹¹⁶ J 10 (1413/14), J 28 (1426) plus onbesproken gedrag, J 40 (1426), J 36 (1462), J 33 (1507).
- ¹¹⁷ Tot dusver enig bekende uitzondering *Repertorium Germanicum* II, 619 = H. Sauerland, *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinlande aus den Vatikanische Archiv* III (Bonn, 1905), nr. 436: (9 mei 1404) Johan Valkenaer, rector van Petrusaltaar in de kerk te Breda, verkrijgt pauselijke dispensatie om een kapelanie in Sankt-Georg te Keulen in bezit te nemen. Vgl. NKPL, 11 okt. 1479.
- ¹¹⁸ Brom, *Archivalia in Italië*, 591 nr. 1662 (28 nov. 1461) en 617 nr. 1742 en 1744 (1482/83). CKP, nr. 11 (15 dec. 1482); 12 (13 juli 1485), 32 (15 mrt. 1476).
- ¹¹⁹ Van deze geïncorporeerde altaren bleven rekeningen bewaard (1485-1507) met uitbetalingen aan priesters; vgl. G.C.A. Juten, 'Meester Jan van Aeth', in: *Taxandria* 22 (1928).

- ¹²⁰ J 45: Maria en Allerheiligen (1371); J 29 Maria en Catharina (1352); J 24 Almachtige God, Maria, Christoffoor en Andreas (1406); J 17 Maria en Joris (1444); J 3 Jezus Christus en Maria (1378).
- ¹²¹ Vgl. Erens, *De oorkonden*, nr. 225 (6 dec. 1415) Elisabeth, wed. van Jan van Botland, schenkt aan Catharinadal een jaarcijns van 19 botdrager ten behoeve van een Elisabethofficie.
- ¹²² Allen op basis van Van Goor, *Beschrijving*, L. Wirth, *Het Heilige Kruis en de Denensage te Breda* (Groningen, 1893), 18–19; Kalf, *De monumenten*, 83–84. Ook naburige kerken kenden Kruisaltaren, zoals die te Terheijden (1401), Markendaal, Juten, ‘Consilium de Beke’ en Catharinadal (Erens, *De oorkonden*, nr. 345 (7 aug. 1439) in dorso).
- ¹²³ Zie onder ‘Pijlers en banken’.
- ¹²⁴ Vgl. de patrocinia van Thorns–Gilzese dochterkerk Ginneken en ontginningsdorp Dongen.
- ¹²⁵ J 29: 1352; Catharina als copatroon bij J 19: 1418 (Joris) evenals vóór 1427 [lees: voor 1372] bij Anna-altaar.
- ¹²⁶ Jsseling, *Inventaris Begijnhof*, 6.
- ¹²⁷ Vgl. SAB, SR 1535, fol. 138 (erfrenten) uit het voormalig huis Paradijs op de Vismarkt ten gunste van de rector van het beneficie sint Barbara. Zie aantekening 247. De grote stimulator van de Barbaracultus was de Leuvense augustijn-heremiet Johan Wackerzele rond 1375. Het Barbaraspel werd tijdens de processie in 1555 geïntroduceerd, maar in feite weinig opgevoerd.
- ¹²⁸ Vgl. een 15de-eeuws houten beeld van Anna-te-Drieën in Huis Bergh (‘s-Heerenberg), aangekocht tijdens de jaren-1930 op een Engelse veiling, met het (gereconstrueerde) wapen van Breda. Afb.: *Ach Lieve Tijd Breda* 3 (Zwolle 1985), 56 rechtsonder.
- ¹²⁹ SAB, KR 1526 (13 april) inwijding vqn het Onze-Lieve-Vrouwealtaar in ‘Princenkapel’ waarvoor de wijbisschop 7 rgld van de zijde van het kerkbestuur ontving. De notaris en een andere ‘diender’ kregen vijf st. De heer vergoedde de onkosten. De notariële cliché-akte is niet overgeleverd.
- ¹³⁰ Vgl. NL 1937, kol. 197–198. Drie zand/kalkstenen exemplaren (102 x 190; 104 x 207), waarvan uiter-aard de datering problematisch blijft (voor 1590 of toch uit 1625–1637).
- ¹³¹ Vier missen J 45 (1371), J 19 (1418); twee missen J 16 (1445).
- ¹³² J 37 (1351), J 10 (1413/14), J 31 (1420), J 8 (1441), J 36 (1462), J 32 (1467).
- ¹³³ J 29 (1352), J 7 (1377), J 3 (1378), J 9 (1446).
- ¹³⁴ J 11 (1311), J 23 (1340), J 7 bis (1347), J 13 (1380), J 20 (voor 1385).
- ¹³⁵ J 12 (1311).
- ¹³⁶ J 22 (na metten, 1314), J 24/25 (lauden, 1406), J 27 (priemen, 1426), J 38b (na processie, 1522); zie aantekening 53 (bij evangelie van hoogmis, 1427).
- ¹³⁷ J 22 (Allerzielen, 1314), J 10 (OLV-2, 1313/14: requiem op maandag).
- ¹³⁸ Vgl. in dit verband met het Allerheiligenfonds gesticht door graaf Hendrik III op 6 jan. 1532 (zie Van Goor, *Beschrijving*, bijlage 66) en bestemd om jaarlijks met 500 rgld honderd armen te kleden; Van Galenfonds, gesticht door kanunnik Otto van Galen, 23 dec. 1546 (zie voor gezamenlijk testament van deken Willem en Otto: Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 89 bijlage II: 1539 zonder datum).
- ¹³⁹ Vooralsnog willen we niet afgaan op jongere locatiegegevens uit begraafboeken, zoals Kalf doet onder verwijzing naar L. Kuyck, ‘Grafkelders te Breda’, in: *Taxandria* 2 (1895) t/m 10 (1903) op basis van een grafregister uit 1741.
- ¹⁴⁰ Betreffende J 3 (Hubertusaltaar), J 4 (Catharina), J 5 (‘nunc’: H.–Geest), J 7 (Petrus), J 9 (Michiel), J 20 (‘nunc’ Barbara) en J 45 (Andreas). Zie hierna dateerbare altaarverplaatsingen: vóór 1523/53; ná 14 maart 1522 (zie aantekening 267); CKPL, fol. 53 (23 juli 1523) m.b.t. vier kapelanieën. Het besluit tot deze verplaatsing zal zijn genomen tijdens een kapitteljaarvergadering in mei, waarbij het onduidelijk is of dit in 1522 of in 1523 gebeurde. De met ‘nunc’ aangegeven verplaatsingen kunnen jonger dan 1522/23 zijn.
- ¹⁴¹ SAB, KR 1541, 153: witten van het gehele interieur 69 rgld. Heel het jaar 1566 door had bij voorbeeld nog iedere dag de eerste mis plaatsgevonden; SR 1566, fol. 62 (lonen).
- ¹⁴² SAB, SR [1580?, niet aangetroffen] ed. G.C.A. Juten, ‘Pastoor Gobbinckx’, in: *Taxandria* 22 (1915), 14, ‘Op den voorsyde 5 meerte noch betaelt Gerit Jansen cum suis arbeyders voor dat sy in de Grote Kercke alhyer hebben gewrocht ende die hebben helpen schoenmaecken, soe sijn excellentie heeft begeert dat die van de Gereformeerde Religie daerin zouden prediken ende daervan op heden by den predikant van dezelfde religie daerin ingepredic, de lessenaar genoomd de Pelicaen’.
- ¹⁴³ Zie mijn artikel ‘Kerkfabriek’ (in voorbereiding), waarin vooral aandacht wordt gegeven aan de inkomstzijde.
- ¹⁴⁴ Vgl. SAB, KR 1525, fol. 9 e.v.

- ¹⁴⁵ Zie notariële akten Erens, *De oorkonden*, nr. 357 (1443 nov. 16) 'in cymyterio ecclesie de Breda'; Juten, *Cartularium*, nr. 113 (5 juli 1446) 'in ecclesia Beate Marie pretacte'; 9 sept. 1446. Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel, bijlage II B) 'in domo capitulari ecclesie nostre predictae'; Erens, *De oorkonden*, nr. 373 (20 okt. 1447) = G.C.A. Juten, *Cartularium*, nr. 114 'in ecclesia collegiata et parochiali antedicti oppidi de Breda ibidem sub turri'; Erens, *De oorkonden*, nr. 382 (1449 aug. 2) 'in ecclesia Beate Marie pretacte'; Juten, *Cartularium*, 116 (1452 juni 15) 'in ecclesia Beate Marie opidi de Breda sub campanili'; Sanders (1984), reg. 981 (1452 juli 21) 'in ecclesia de Breda'; Erens, *De oorkonden*, nr. 393 (1452 juli 28) 'in ecclesia de Breda'. Zowel voordien als nadien was het eerder uitzonderlijk dat een notaris in de omgeving van de kerk actief was; vanzelfsprekend laten we kapittelzaken hier buiten beschouwing.
- ¹⁴⁶ Erens, *De oorkonden*, reg. 213 (1413 jan. 18); 105-106 reg. 232 (1416 juni 18).
- ¹⁴⁷ SAB, KR 1544, 216 ed. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 52 (tabernakels); Lepper (1977), 163 aantekening 1 (onder verwijzing naar Oosterhout, Catharinadal, HS Van der Malen, ca. 1700 op basis van [verloren] KR), fol. 225: 24 okt. 1567 aanbesteding door kerkbestuur van reparatie van 'de twelf apostelen ende Salvator' voor 84 gld 14 st. OA, inv.nr. 215 (correspondentie), nr. 107 [na 28 juni 1581].
- ¹⁴⁸ SR 1591, fol. 170 ed. Juten, 'Pastoor Gobbinckx', 18: 'Item betaelt Bartholomeus Walschaerts en meer andere arbeijders met denselven in maio 1591 in de Grote Kerk in het afnemen van beelden gewrocht hebben'. Nu zijn nog duimen in de pijlers te zien.
- ¹⁴⁹ Zie onder meer voor gelijktijdige voorbeelden: kathedraal Sint-Bavo te Haarlem J. Graaf, 'Plaatsbeschrijving der St.-Bavokerk te Haarlem', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom Haarlem* 4 (1876), 1-121, afb. en kerk van Venray (16de-eeuwse apostelbeelden) evenals schilderij door Meester van Alkmaar († 1540) T. Hiller en H. Vey, *Katalog der deutschen und niederländischen Gemälde bis 1550* (Katalog des Wallraf-Richartz-Museums V) (Keulen, 1969), 73-74 en afb. 68-69, voor deze pseudo-augustiniaanse traditie.
- ¹⁵⁰ NBG, 12 juni 'tegen Sinte Franciscuscoer over by die pilerine' (Kathelijm Cornelis Wagenrad), 23 sept. (Cornelis G. Wagenrad [1548/50]) 'by Sinte Franciscuspyleren over'; m.b.t. Sint-Jorispijler 1 aug. (Cornelia Peter Wygans).
- ¹⁵¹ SAB, KR 1504, fol. 10r; 1545, 237 'bij St. Loe' 10 rgld; 1546, 247 bij H.-Geest 3[?] rgld; vgl. KR 1546, 251 aanschaf hout voor beide banken 21 rgld. Herstel aan zit- en voetbanken SAB, KR 1589, fol. 22. Reeds in SAB, KR 1504, fol. 10v is sprake van zitbanken voor collectief gebruik. De stadstimmerman Hendrik Mermans maakte een bank voor de Zwarte Zusters; SR 1519 (hout), fol. 179v (slecht leesbaar): 'Item de voirscreven Henrick heeft gemaict ende doen maken in de kercke achteraan de toren (?) een sitplaetse voir de susterkens; dairaf soe van wagenschot, plancken [...] (in marge: 'Dit behoirt te stane tot laste van den kercmeesters, want dit om beters wille gedaen es mits der sterfften alhier voir dese reyse'); (metaal), fol. 182v 'Aen de hengselen ende een slot aen der susterkensstoel in de kercke'.
- ¹⁵² In het schepencollege hadden in die jaren zitting: jonker Thibault de Cotereau, verwant met de heren van Westmalle, 1585-1590; Cornelis Wachmans 1581; Gerrit Otters 1582-1587; schout De Vos 1583-1591.
- ¹⁵³ Mayken, gehuwd met Steven van Wijk, kerkmeester 1583-1587; vrouw van Cornelis G. van Baerle, kerkmeester 1582-1588 en tevens lid van stadsbestuur.
- ¹⁵⁴ Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 67 (eind-14de eeuw); P.A. Meilink, *Het archief van de abdij Egmond* ('s-Gravenhage, 1951), reg. 1334 (1 aug. 1495) Notaris te Utrecht verklaart dat de deken van Sint-Marie aldaar als pauselijk onderzoeksrechter heeft bevolen dat ieder die kerksieraden en andere goederen van de adij Egmond in bezit heeft, deze terug moet geven op straffe van excommunicatie. De mededeling is afgekondigd in Alkmaar, Leiden, Den Haag, Delft, Utrecht en Breda. Er verbleven dissidente monniken uit Egmond in Breda; vgl. *Haarlemse Bijdragen* 30 (1906), 35-44. J. Dalen, *Regentenlijst behoorende bij den inventaris van het archief der gemeente Dordrecht, 1200-1572*. (Dordrecht, 1912), reg. 514 (10 mei 1495) Bode te paard uit Den Bosch verklaart het bevelschrift van hertog Filips tegen vier Hollandse steden, onder andere te Breda in de kerk als een plaats bij de grens van Brabant, te hebben laten afkondigen.
- ¹⁵⁵ SAB, NBG, 1 apr. (geestelijke Jan Beys 1531), 1 sept. (Anna Tiels [na 1488]), 13 sept. (Ansem Matheus). Zie voor zerk van laatstgenoemde aangetroffen in middenschip C.D. Bakker, 'Opschriften van grafzerken in de Groote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda', in: *Nederlandse Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslachts- en Wapenkunde* (1937), nr. 35 († 10 sept. 1514). NKPL, 11 mrt (Maria d.v. Hendrik Bonten † 1527) 'in nave ecclesie', 4 mei (Godfried van de Sande x Adriana † 1509) 'apud ambonem', 14 nov. Johanna x Hendrik Montens († 1467) 'apud ambonem'. ABB, Fonds Antwerpen, inv.nr. 431 (16 okt. 1420) 1 gld aan de pastoor 'pro cantu suo annuali in ambone; memorie op zondagen in ambone'; G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.L.V. te Breda', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique IIIe série* 5 (1909), 314 cap. 42 [statuten 1465]: 'quiquidem ulterius

suis parochianis in ambone insinuabit'; Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 49-50 (1478 jan. 16) 'ende hiervoor sullen die cureyten altijt willich sijn der kerken ende stad boetscap op die stoel te verkondigen'.

- ¹⁵⁶ SAB, KR 1542, 170 ten bedrage van 2 st respectievelijk 4 rgld (welsel?). Zie voor vroege, renaissance exemplaren te Tiel ca. 1530, Leiden 1532/40, 's-Hertogenbosch ca. 1545/67, Delft 1548, Den Haag 1550; in het algemeen Vos (1986), 186.
- ¹⁵⁷ SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 354 (cijregister 1427). Onder die benaming voortlevend in Annakapel; vgl. G 2 (Maria onder de toren).
- ¹⁵⁸ SAB, NBG, 17 sept. (Lambrecht Rusenaers x Hilleke [† na 1506]) 'begraven onder die clocken'. Hun sobere grafsteen, weergegeven door J.C.P.W.A. Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda* ('s-Hertogenbosch, 1923), nr. 151 (zijkapel 2) = NL 1937, kol. 356 nr. 65. Zie voor deze welbemiddelde molenaarsfamilie uit Prinsenhage Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* III, nr. 1009 (1501 aug. 9); R 417, fol. 299v (3 sept. 1506).
- ¹⁵⁹ SAB, NBG, 18 aug. (Willemke d.v. Jan van Gellikom). Vader Van Gehlcum trad onder meer op als zaakgelastigde van de familie Nassau-Merwede in 1508. Vgl. G 45: 1506 = J 14: 1511 Naam Jezus en Bartholomeus!
- ¹⁶⁰ SAB, NBG, 27 mrt H.-Geest in Jorispannd (Jut van Loemen); 12 sept. (kapelaan Dirk Jansen). Vgl. G 1 (1300 [vóór 1373]).
- ¹⁶¹ Van Goor spreekt over een H.-Geestkapel/koor maar nergens in het authentieke bronnenmateriaal komt deze aanduiding voor! De vroegst bekende vermeldingen levert het Vatikaans Archief: 17 feb. 1355. Gotschalk Bosemont, een arm Luikse priester, verzoekt aan de paus om in aanmerking te komen voor aanstelling als kapelaan van het H.-Geestaltaar (waarde: 8 zilvermark), na de dood van de vorige kapelaan Godfried van Beek, die tijdens een pelgrimstocht naar Rome in het jubeljaar is overleden (vgl. *Necrologium kapitell Breda*, ad 20 nov.); *Suppliques d'Innocent VI* (1352-1362) ed. U. Berliere (Analecta Vaticano-Belgica 5), Brussel 1911, 253 nr 595. Dezelfde dag instrueert de paus de landdeken van Cuyk en de kapitteldeken van Sint-Geertruidenberg evenals een kanunnik in Modena en pauselijk kapelaan toezicht te houden op deze aanstelling; *Lettres d'Innocent VI* (1352-1355) ed. G. Despy (Analecta Vaticano-Belgica 17), Brussel 1953, 326 nr 967. De altaarfundatie dateert dus van vóór 1355.
- ¹⁶² SAB, R 416, fol. 27-27v: (12 juni 1504) Hendrik Raessen verkoopt aan Dirk Jansz, vicecureit en rector van O.L.V. Visitatio-altaar, 2 rgld erfcijns te betalen op Maria Lichtmis uit een bunder weiland in Spoerdonk; Hendrik's beide zonen Jan Adriaens en Willem Adriaens verklaren dat het weiland afkomstig is uit erfenis van hun moeder.
- ¹⁶³ SAB, Afd. III-273, inv.nr. 3 (rekeningen van geïncorporeerde altaren 1485-1507), ad 1491. Volgens Van Goor, *Beschrijving*, 87 overleed Johan Slachregen in 1475. Echter *Repertorium Germanicum* IX nr 3465 (19 juli 1471) na dood van kapelaan Matheus Bosman volgt Johan van Bergen uit Weert.
- ¹⁶⁴ Vgl. G 1: 20 rgld; rekening 1486 echter 16 ? rgld plus ruim 2 zester rogge. G 5: 22 rgld en G 33?: 26 rgld = 68 rgld. Aantal missen m.b.t. H.-Geest onbekend, later twee missen; J 5: drie, later drie missen; J 16: vier missen; bijgevolg uiteindelijk negen missen per week.
- ¹⁶⁵ Vgl. J 59bis 'altare Sancte Crucis ante summum chorum', geïncorporeerd in 1485. SAB, Afd. III-273, inv.nr. 3 (rekeningen geïncorporeerde altaren 1485-1507), ad rekening 1486: 'Helich Cruysaltaer hervoermaels voer den Hoghen Choor liggende'.
- ¹⁶⁶ SAB, NBG, 19 mrt (Anton Rybaert 1499 [kapelaan H.-Geest]), 9 mei (Jan en Cornelis Rybaert [† 1460], beide geestelijken), 9 juni (Lysbet en dochter Mechtelt Rybaert 1462), 14 juni (Elisabet van Buyten) 'onder den serck', 26 juni (Hillegont [Buyten] x Peter Nuten [1522]), 19 juli (Dirk Rybaert [apotheker] 1429), 19 sept. Peter van Buyten x Geertruit [begijn?] (1523). NKPL, 23 dec. (kapelaan Peter Ypelaer 1558). Vgl. hierna aantekening 216: kanunnik Anton van Buyten † 1507. Vgl. J 33 = CKAP II, fol. 103-107 (1507 juni 19) 'sepulchrum parentum fundatoris prope parvum altare'. Voor nog aanwezige grafzerken Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 59 Peter van Buyten 1527; nr. 89 familie Van Buyten (1484-1557) en NL 1983, kol. 246-249, bijlage II. Zie voor Bredase apothekers G. Rehm, *De Bredase apothekers van de 15de tot het begin van de 19de eeuw* (Breda 1961), 6 en 117. Juten, *Concilium de Beke*, 171: Christaen van Buyten, rector van Andreas en Judocus altaar verwerft door ruil het kostersambt van Hage 1473-1485. *Les 'Libri Annatarum' pour les pontificats d' Eugene IV à Alexandre VI (1484-1503)* ed. E. Brouette (Analecta Vaticano-Belgica 24), Brussel 1963, 66 nr 187: (19 juni 1488) Johan Molitor, Luiks priester, verplicht zich de annaet (financiële verplichting aan de paus uit de altaarinkomsten in het eerste jaar) te voldoen in verband met aanstelling als kapelaan van het Andreas- en Judocusaltaar in de Sint-Joriskapel, gelegen in *ambitu dicte ecclesie Beate Marie*.

- ¹⁶⁷ CKAP, nr. 12 (1485 juli 13) evenwel niet genoemd. Wel opgenomen in rekeningen van geïncorporeerde beneficiën 1486-1507. Laatste rector (-1590): Mathijs Heymericx († 1603); NDR, inv.nr. 7976, 214.
- ¹⁶⁸ SAB, KR 1540, 138 (2 ramen uitgewaaid); 1541, 153 (witkalken); 1589, fol. 20r (warm stoken).
- ¹⁶⁹ Kapittelfabriekrekening (zie Bijlage 2), ad 1515: grote gordijnen. Hoe we gebeeldhouwd niswerk (beeldhouwer werkt aan 'tabernakel') moeten zien en plaatsen, blijft onduidelijk.
- ¹⁷⁰ NKAP, ad sept. 22: 'tabulam lineam sculptam ymaginibus in altari super ocsale'; C.G.A. Juten, 'Het klooster Vredenberge te Boeimeer. Cartularium', in: *Taxandria* 16 (1909), nr. 91 (13 aug. 1510): 'ante ymaginem crucifixi domini notri Ihesu Cristi super doxale'. KR 1524, fol.2 (besetsel en verven). KMI 1582, 168 (retrospectief).
- ¹⁷¹ KMI 1582, 164, 166-167.
- ¹⁷² SAB, R 461, fol. 126-126v: (15 juni 1556) Anna d.v. Jan Roelofs Hey en weduwe van Jan van der Strepen doteert aan kerkbestuur een erfrente van 3 kgl'd conform transfix 1 apr. 1532 te Ginneken/Bavel, ingaande 1 mei 1557. 'Dies zullen ter saecken van desen de kerkmeesters (...) gehouden zijn voertaen altijt als 't van noede zal zijnte doen veggen, schoonmaecken ende onderhouden d' beelt van Onse Lieve Vrouwe in de Zonne hangende in 't midden van de voirs. kercke tot Breda, metten cleet ende overdexel daertoe dienende ende oick een van de croon voir 'tzelve beelt hangende'. Vgl. KR 1552/58, ad 1557: dezelfde renteverstiging door Anneken Strepen 'om mede te onderhouden het cleet dat om Onser Vrouwenbeelt hanct [...] weegen ende te onderhouden ende de een croon voer Onse Vrouwen hangende altijt scoen te houden'; betaalt tot 1590.
- ¹⁷³ SAB, Afd. I-1 (Archief Weeskamer), inv.nr. 107 (boedelrekening kapelaan Eyndmer 1539) 62 priesters ontvingen na de uitvaart ieder een stuiver.
- ¹⁷⁴ SAB, NBG, 12 apr. (kanunnik Hugo Cloet) voor hoogaltaar [kanunnik-priester † 1440]. Dit veelzeggende aspect behandelt Gooskens, *De kanunniken*, niet. Vgl. voor afbeeldingen van kanunnikerkerken Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nrs. 25 (8 sept. 1520), 36 (1542 = 28 feb. 1516), 38 (29 aug. 1539), 39 (1537 nov.), 40 (1539 = 21 sept. 1529), 50 (9 mei 1549 mei 9; NKAP in dato). Echter in noordelijke koorzijbeuk, 55 (1 okt. 1510), 86 (27 aug. 1533).
- ¹⁷⁵ SAB, NBG, 21 jan. 1522 (Karel Oudaert). Zie de enige bewaard gebleven, ooit met email ingelegde, bronzen grafzerk van Bredase deken Van Galen Kalf, *De monumenten*, afb. 92; Steenkamp, 'De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda, nr. 38', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 14 (1963), 31-60; R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe Ornement. Gids voor de Renaissance-architectuur en -decoratie in de 16de eeuw in Nederland* (Den Haag, 1986), 79-80.
- ¹⁷⁶ M.b.t. vierwagen KR jaarlijkse aanschaf brandstof 16de eeuw in Nederland (Den Haag, 1986), 79-80.; SAB, Afd. III-273, inv.nr. 5 (rekening kapittelfabriek), ad 1516: 'coelwagen'. M.b.t. pelikaan aldaar, ad 1515-1516: schoonmaken door ketelaar; herstel van koperwerk; KR 1540, blz. 140 lezenaar vermaakt 3 st. Betreffende celebrantenzetel Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* II, nr. 358 [ca. 1420], par. 2 'sedes ministrancium'.
- ¹⁷⁷ NKAP, 428 [1464] waskaars te branden op Lucasdag voor 'ymaginem Beate Marie Virginis'; Ijsseling, *Inventaris Begijnhof*, reg. 208 (1513 juli 26) ed. G.C.A. Juten, *Cartularium*, 149 nr. 180: begijn Antonia van Lier vermaakt bij testament 15 stuiver ten behoeve van lampolie voor 'Onser Liever Vrouwenbeelde'; R 430, fol. 56 (testament van Barbara van Oosterzeel, 1524 april 29): 'Item laet noch heuren silveren pater noster tot chyerast van Onser Vrouwenbeelde in den hooghen choer tot Breda'. Vgl. Bijlage 2, ad 1515: herstel van 'tabernakel' door beeldhouwer. Het kapittel bezat tot 1579 een zilveren Mariabeeld.
- ¹⁷⁸ SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 362 (manuaal 1542): 'Heer Henrick van Rijsbergen die coster, rector van de zielmisse in den choir tot Breda'; 364 (manuaal 1570) secundair: Jan Remken?; Steven de coster.
- ¹⁷⁹ Koninklijk Huisarchief (KHA), ODL, inv.nr. 166 a-12: (10 aug. 1394: testament Jan III van Polanen) 'in den Hoeghen Koer voer dat Heilighe Sacrament'.
- ¹⁸⁰ Vgl. voor latere exemplaren W. Bergé, 'Nieuwe gegevens betreffende de meubilering van het koor der Sint-Jan te 's-Hertogenbosch tussen 1610 en 1620', in: *Jaarboek Monumentenzorg* (1991), 99-107, waaronder die van Leuven (12 m hoog en ca. 1450 opgericht; afb. 8) als voorbeeld voor Breda kan hebben gediend; E. Pomon, *Les églises de Belgique* (z.pl., z.j.), 57-58; A. Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter. Eine Einführung*. (Darmstadt, 1988), 24-31 (onder andere Lippstadt in Westfalen 1523 wellicht naar Leuvens model, Neurenberg 1493/96 20 m hoog, Ulm 1467/71 26,5 m hoog).
- ¹⁸¹ SAB, R 428, fol. 49v: (27 april 1521) Jan Cornelis Cloelghybsz zegt namens overleden Digne wed.

Willem van Bedaf 6 rgld toe voor 'reparatien van den sacramentshuysse in den kercke van Breda'; R 430, fol. 56: 1524 april 29 (testament Barbara van Oosterzeel, zuster van kanunnik Willem van Oosterzeel) 'Item de voirs testatoresse laet heuren silveren vergulden ryem tot behoef van der reparatien van de sacramentshuysse in der kercken van Breda'. SAB, Afd. II-1 (Archief Weeskamer), inv.nr. 123 (testament Geertruit van Rijswijk, wed. Jan van Gellicum, 1530 juli 25) 'Item maickt noch tot behoef van den heylighen sacramentshuys tot Breda in den hooghen choir mede op te maken een rosen nobel metter rosen eens'; R 436, fol. 114v: 1531 juli 19 schenking van 30 rgld door Emmeke, wed. van mr Albrecht van der Mert 'tot behoef van den heiligen sacramentshuysse in de kercke'. KR 1525, blz. 29 natuursteen voor aanleg van kooromgang 'aen die syde van de sacramentshuys'.

¹⁸² Van Goor, *Beschrijving*, 27 en Pater Placidus Pennings, 'Het Discours of de kroniek der Heeren van Breda', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch genootschap Utrecht* 65 (1947), 338, wellicht op basis van de Nassause domeinrekeningen. Tijdsafbakening berust op bewind van graaf Hendrik III (1504-1538), aanleg van huidige locatie van de tombe van Jan III (1526 of later), en de in voorgaande aantekening vermelde bijdragen uit 1521-1531. De gesloten reeks SAB, KR 1535 - 1549 is er geen verwijzing te vinden naar de sacramentstoren zelf dat immers onder de competentie van het kapittel viel.

¹⁸³ SAB, KR 1525, fol. 9 witte natuurstenen pijlers; 1586, fol. 25v (midden juli) afwassen van pijler bij 'Sacramentshuysken' door schilder; fol. 26 (eind augustus) zeil voor sacrament 'als men afwaste 't calck van de pilaren'. Vgl. SAB, NBG, 20 febr. (Cornelia van Halmar 1536/38): 'in 't Heilig Sacramentspant tegen Ons Lieven Vrouwenchoor'.

¹⁸⁴ Hierna aangeduid als KR 1552/58, hoewel geen kerkrekening, maar een memorandum door het kerkbestuur opgesteld voor stadsbestuur, dat thuishoort in het stedelijk oudarchief waaruit afkomstig! Voor renaissance hekwerk inclusief kaarsenhouders Zoutleeuw (België), dat rond de 18m hoge sacramentstoren in 1550/52 werd opgesteld.

¹⁸⁵ R 425, fol. 58v-59 (17 aug. 1518): 'voir huys ende repositore van de Heyligen Sacramente'.

¹⁸⁶ SAB, OA, inv.nr. 6 (stadresoluties), fol. 305v (11 mei 1572) stadsbestuur geeft kerkmeesters toestemming oud-koper te verkopen 'in den tijde van de Beelstorminge [...] gebroecken zijnde, soe van den thuyne van heylgen Sacramentshuys als andersins'; SAB, KR 1587, fol. 36r kerkmeester Steven van Wijk zorgde ervoor dat de toren en standaard behouden bleven, toen hij gedwongen werd te vertrekken (1581) en bij de Spaanse herovering lag het hekwerk gedemonteerd opgeslagen bij particulieren in de Catharinastraat. OA, inv.nr. 215 (voorheen H 239), brief nr. 107 [1581 zomer] kerkmeesters vragen aan gouverneur Haultepenne financiële ondersteuning bij herstel van kerk [...] 'et signament desireoient de remectre l'-hostel de sant Sacrement'. RANB, Coll. Cuypers van Velthoven, inv.nr. 3428 (1583 juni 15) Parma aan Breda: dringt aan op herstel van parochiekerk, met name het sacramentshuis.

¹⁸⁷ SAB, SR 1630, fol. 47: 'Heilige Capelle'; R 535, fol. 305 (1651/55) 'aen de suytsyde van de choir recht tegenover de [...] kerckencom genant Sacramentschoor'.

¹⁸⁸ SAB, R 445, fol. 109-109v ed. *Taxandria* 1937, 118-119: (1540 juni 28) kerkmeesters geven toestemming aan Gillis van Keulen tot bouw van een kerkhuisje; in marge: (26 mei 1568) opzegging van huur. Verrekening van bouwkosten - niet verantwoord in KR - R 445, fol. 147 (1540 sept. 10), 'alle de costen van materien, arbeit ende andere [...] totten huysken ende winckel' 165 rgld 10 st.; verhuur van 'fauten onder des Heijlichs Sacraments choorken in der kerck van Breda' voor 2 rgld ten behoeve van 'gulde des heijlichs Sacraments van der Nijenwervaert'. KR 1586/87, 'comme' van het gilde. Vgl. KR 1592 'goet neffens het Sacramentshuysken aen de kercke'; Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 40-41.

¹⁸⁹ W.J.M.A. Asselbergs en A.P. Huysmans (eds.), *Het spel vanden Heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert* (Zwolle, 1955), 243 (12 okt. 1518) 'in des voirscreven eerwerdighe Sacramentechor van den Nieuwvaert der collegiale kercke van Onser Vrouwen tot Breda'; KR 1525, fol. 3 biechtstoel voor pastoor in 'Sacramentschoer'.

¹⁹⁰ Asselbergs en Huysmans, *Het spel vanden Heiligen Sacramente*, 86. Vgl. aldaar, 61 (inhoudsopgave ca. 1500): 'in parochiaens- ende Sacraments van der Nyeuwervaert choer'.

¹⁹¹ SAB, R 442, fol. 73 (17 mei 1537) m.b.t. fundatie Strepen: gezongen mis 'opten heiligen Sacramentsaltair doen sal'; Afd. II-1 (Archief Weeskamer), inv.nr. 144 (rekening Pergamont 1552) [...] 'van offergelt op den hooghen altaer, op Onser Liever Vrouwenaltaer, op des Heyligs Sacramentsaltair ende in mijn jonckeren choir'. Vgl. SR 1582, fol. 36 (erfrenten) uit huis van Margriet van Buyten verschildigd aan 'regeerders oft meesters van de heilige Sacramentsoutaer'; fol. 271v (varia) 'Item opten 1e augusti getelt aen Jan Maessen ende Matheus in den Bieckorff, sacramentsmeesters, bij leeninge, die men naemaels mach cortten aen sekere rente die het Sacramentsaltaer jaerlicx bij de stadt uuytgereyckert wert,

volgende d'ordonnatie ende quitantie' 15 rgld. Een echt altaarfonds, niet te verwarren met de fundatie voor de Sacramentsmis op donderdag, dat de Bredase Sacramentsbroederschap van Niervaart beheerde, kennen we evenmin.

- ¹⁹² Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* II, 545-547 nr. 740.
- ¹⁹³ SAB, R 442, fol. 73: (1537 mei 17) ed. *Taxandria* 44 (1937), 121-122. Vaste bedrag van 8 st aan de koster, traceerbaar tot in 1525, blz. 5, heeft blijkens SAB, KR 1535, 83 betrekking op het Sacrament. SAB, KR 1586/87, fol. 21v: koster 15 st, non 20 st. SAB, KR 1587, fol. 29v (herstel van lamp), fol. 32v (versiering met 'Cleyn Pinksteren' = Sacrament van Niervaart-processie).
- ¹⁹⁴ Asselbergs en Huysmans, *Het spel vanden Heiligen Sacramente*, 82-95; SAB, KR 1586, fol. 24v: (11 mei) drie kristallen glasplaatjes voor ciborie 3 rgld; KR 1589, fol. 19v: (aug.) herstel van zijden kleed over de processie-'arke'; fol. 21r (mei) versieren van kleed 4 st, (1 juni) vier kristallen glasraampjes voor grote ciborie 4 st. Tevens KR 1587, fol. 36v spullen voor monstrans 5 gld. Blijkens SAB, SR 1577 leverde de broederschap geen zilverwerk in.
- ¹⁹⁵ SAB, NBG, 16 mei (kan. Hendrik Loeyen = vicecureit † 1542) 'Begraven by den pastoers bichtstoel'.
- ¹⁹⁶ SAB, NBG, 28 mei (vrouw van Adriaan Roelofs) 'voer 't Heilige Sacrament', 30 sept. (Cornelis de Gelder) 'achter 't Heilich Sacrament'. In de buurt worden de volgende zerken aangetroffen: Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 111 met wapenschild en tekst ed. Van Goor, *Beschrijving*, 83 (familie Asseliers - Duisburg, 10 jan. 1571), 114 (renaissance motieven, overledene onbekend), 116 (verdwenen koper wapenschildje, overledene onbekend), maar een doelbewuste relatie tot deze kapel kan niet worden bewezen.
- ¹⁹⁷ SAB, NBG, 13 jan. (Jan v/d Putte) 'by omtrent Ons Lief Vrouwencoer in den pat', 1 en 2 mrt. (Jan Cruysken / Luysdonk) voor, 10 juni (Margriet x Jan v/d Put) 'in den pat aen die ghestoelte aen 't ocksael by Ons Lief Vrouwencoer', 20 sept. (Jan Cruysken) voor O.L.V.-doere, 4 okt. (Cornelis Magielsen), 17 dec. (Jan Ploys Stalkecht 1463) voor O.L.V.-koor, 23 dec. (Josina x Cornelis van Hoogstraten). Verlegde grafzerk van de kapelaan van het Begijnhof Cruysken [† na 1518] voorin noordelijke kooromgang, Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 107; voor die van Cornelis Michielsens [van Hoogstaten] en Josina Ansem († 6 okt. 1529 / 23 dec. 1539) samen met Michiel Cornelis Michiels en Agnes d.v. Hendrik Montens († 9 okt. 1529 / 6 okt. 1539) aangetroffen in de noordelijke kapel C.D. Bakker en E.C.M. Prins, 'Opschriften van grafzerken' (in: *De Nederlandsche Leeuw* 55. (1937), nr. 69. Zie voor begraafing van drossaard Masschereel († voor 1533) hierna.
- ¹⁹⁸ SAB, KR 1588 ad vrouwenbanken: naast Onze-Lieve-Vrouwekoor voor Clementia Asseliers wed. Wachmans, eveneens 1584 en 1586/87. Cornelis M. Wachmans was schepen 1578- † 1581.
- ¹⁹⁹ SAB, KR 1539, 124; vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 21-22. In het nieuwe Herenkoor zou zich volgens Van Goor nog in de achttiende eeuw een raam hebben bevonden van de heer van Dongen, die dit bij wijze van straf voor een door hem begane moord had moeten laten vervaardigen. Van Goor bestrijdt de identificatie met een heer van Dongen, zoals Van Leeuwen die eerder had gemaakt. Echter, beide auteurs gooiden de feiten door elkaar (Jan van Dalem, heer van Dongen en Zwaluwe († 1518), beging in 1513 een moord op een functionaris van de heer van Breda en werd door het leenhof veroordeeld; Van Goor, *Beschrijving*, 363-364; L. Merkelbach van Enkhuizen, 'Heerlijkheid, Heeren en heerlijk Huis van Dongen', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1949), 108-110; ND I, reg. 2565 (1513 febr. 25) ed. Van der Hoeven (1920), 253; SGB 14 (1937), 129). Zeker is dat in maart 1521 een man uit Dongen door een Bredase rechtbank werd veroordeeld, omdat hij het schepencollege van Gilze had beledigd. Bij veroordeling moest hij 18 gulden aan het Onze-Lieve-Vrouwegilde afdragen voor een glasraam bestemd voor het in aanbouw zijnde Onze-Lieve-Vrouwekoor in de Bredase kerk. Afbeelding en opschrift werden hem voorgeschreven: 'Maria in de zon' en een knielend votieffiguur met de tekst: 'Cornelis Jan Claessz, wonende tot Dongen, heeft dit gelasen venster gegeven ter beternisse, van dat hij opte eere ende eedt van scoutet ende scepenen van Ghilze afdragende woorden gesproken hadde' (Ijseling *Inventaris Begijnhof*, 11 (citaat) naar SAB, Afd. I-1b (Rechterlijk archief Breda), inv.nr. 83 (vonnisboek), fol. 10v; vgl. Van Goor, *Beschrijving*, 82 (citaat); Kalf, *De monumenten*, 86. Wanneer en waar precies het raam werd aangebracht, is onduidelijk.
- ²⁰⁰ Vermeldingen Mariakoor: SAB, KR 1588 inkomsten m.b.t. vrouwenbanken.
- ²⁰¹ Erens, *De oorkonden*, 430 (5 apr. 1463): 'in ecclesia Beate Marie opidi de Breda in choro Domicelle ibidem'; Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* II, 667-670 nr. 817, vooral 668: (16 dec. 1475) 'unum latus chori prefate ecclesie unam capellam quam capellam Nostre Domine; nova capella'. Vgl. hiervoor vermelde begraafing in 1463 van een stalknecht van de Burcht.

- ^{202.} SAB, R 438, fol. 46v-47: (17 mrt. 1533) 'Voort soo verclairden de voirg. Roelof Heijmansz ende Henrick Claessone van der Mijl als guldemeisters van Onser Vrouwengulde voirs dat hen joncker Wijnant Masschereel, heer tot Herwijnantsroode, de penningen dair dese drie Kgl'd erfcijs mede gecoft sijn, betaelt heeft om deselve drie Kgl'd erfcijs dairmede te coopen tot onderhoudinge van drie wassche kerssen op te candelairen boven sijns vaders sepulture voir Onser Vrouwenaltair, staende denselve altair aen de noortsijde in de kercke van Breda'; aldaar, fol. 67: (2 mei 1533) '[...] desen drie wasche kerssen, 't stuck van eenen pondt, [...] op gewoonlicke tyden bernende te hoeden [...] op te doen caendelaers staende tusschen de pylaernen voir Onser Vrouwenaltair voirs boven de sepulture van des voirs. joncker Wijnalt Masschereel vader, ewelic ende t'allen dagen duerende'. Een grafteken van deze drossaard is niet overgeleverd.
- ^{203.} SAB, SR 1566, fol. 163 ed. A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand* (Tilburg, 1971), 173 bronsbewerkers 'in Onser Vrouwenchoir aen de engelposten'. Ter aanvulling op Beenakker's notitie dat bijna al deze posten zijn doorgelhaald, valt op te merken dat dit met opzet moet zijn gebeurd (wanneer?). Zie vorige aantekening R 438, fol. 67: (1533 mei 2) 'candelaers staende tussche de pylaeren' van O.L.V.-altair. Vgl. *Taxandria* 44 (1937), 322 'Koperen kolommen' [Bergen op Zoom 1517: vier zuilen 10 voet hoog, max. 300 pond gewicht].
- ^{204.} Zie voor de hoogst fragmentarisch overgeleverde prive en domaniale rekeningen van de heer van Breda, SAB, Afd. IV-1 (Coll. Havermans), inv.nr. 514, 189-249 (zie ook hoofdstuk 7). Deze summierse uittreksels geven slechts een elftal posten; vgl. citaten Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* II, vooral 44-45. Voor ingangspoortje Kalf, *De monumenten*, afb. 50.
- ^{205.} Aanduidingen vanuit eigen perspectief, dat wil zeggen door de Bredase Rekenkamer, op basis van SAB, Afd. IV-1 (Coll. Havermans), inv.nr. 514: 1504 (p. 2) 'mijns jonkeren choir', 1511 (p. 4) 'mijns joncheren choir', 1526 en [1530?] (p. 187, 204 respectievelijk p. 224) 'mijns heren choir', 1534 (p. 243) 'mijns genedigen heren capelle'. ND I, reg. 2990 (1539): 'capella dominorum temporalium de Breda in parte borea[li] collegiate? et parrochialis ecclesie'. Zie nog aantekening hierna en aantekening 241. Vanuit andermans visie: KR 1526 'myn joncherenchoer'; 1587, fol. 30v 'Princekapel'.
- ^{206.} Oudste gegevens betreffende Nassause Kruisaltaar bij W. Paquay, 'Dynastiek zelfbewustzijn in steen. Herdatering en situering van het Nassau-grafreliëf in de Grote Kerk te fBreda', *Jaarboek De Oranjeboom* 40 (1987), 34 aantekening 81 (1442 mr Jan W. Scobbeland, 1460 Rumold Blerinck). Jongere gegevens onder andere R 416, fol. 216: 'rector des Heylichs Cruysaltair staende in der Herencoir van Breda in den kercken tot Breda' en SAB, R 418, fol. 94: kapelaan Rombout Blerinck 1505-1509; vgl. Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 107 († 1521); SAB, Afd. IV-22 (Coll. Placidus) = RANB, Coll. Cuypers van Velthoven, inv.nr. 3428: 21 nov. 1573: aanstelling van Jean le Pointre tot kapelaan van de 'chapelle de la St. Crois au choeur des seigneurs de Breda' na dood van Pierre Sonius.
- ^{207.} KMI [ca. 1550], 84 kerkknecht helpt met Pinksteren bij uitreiking van communie. SAB, KR 1586, fol. 24 drie man helpen bij wijnuitreiking met Pasen.
- ^{208.} SAB, KR 1588, ad inkomsten: weduwe van rentmeester Turck; schepengestoelte (304 gld).
- ^{209.} SAB, KR 1546, 250: 'Item betaelt Henrick Adreanssoen ghelgeter van dat wywatervat, weget eyn hondert lxxxiiij pont, cost dat hondert 20 rgld, facit' 25 rgld 8 st.; loonkosten 20 rgld., stenen voet 7 rgld. Beenakker, *Breda*, 172 op basis van SAB, SR 1566, fol. 162 'het groot coeperen wijwatervat'. SAB, KR 1544, blz. 202 (reparatie aan het daaraan voorafgaande vat). Wijwaterattributen: SAB, KR 1542, 174 (kwispel); 1589, fol. 20 (kwispel voor pastoor). Betreffende inrichting van pastoorskoor KMI [1550], 84; SAB, KR 1586/87, fol. 22 reiniging van koper- en tinwerk in pastoorskoor; lijnwaad van pastoorsaltaar.
- ^{210.} SAB, NBG, 14 apr. Antonia x Jan van Meer [15]22; 7 juli (Adriaan Heys, 'by het wywatervat tegen Sinte Looy' [† voor 1550/51]); 12 okt. (Jan Hey [† voor 15?]), 4 dec. (Agnes Maes x Jan Heys). Hebben we te doen met een smedenfamilie Heys? Zie voor Eloy-altaar ook Petersaltaar aantekening 212.
- ^{211.} CKAP, nr. 32, fol. 111-118v (10 mrt. 1482): Luikse notaris Willem Molitor van Ginneken legt de uitspraak door de Luikse kerkelijke rechtbank vast i.v.m. een proces tussen kapittel en kapelaans over het incorporatiebesluit van 15 mrt.1476. Mechelaer, pauselijk 'familiaris', is wellicht identiek aan Mechelman.
- ^{212.} SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 400 (manuaal Jorisaltaar in Grote Kerk e.a. [1634/37]; afschrift 1653), ongefol. ad 'Beneficia capituli incorporata: Sancti Petri et Eligii incorporatum pro decanatu' 36 rgld; vgl. G 30: 36 rgld.

- ²¹³ SAB, NBG, 11 apr (Margriet Sceijnen [1463]), 25 juli priester Laurens Buer [† na 1486] ‘begraven tegen pastoersoutaer in den pant’.
- ²¹⁴ CKAP II, fol. 103-107: (1507 juni 19) Anton van Buyten, kanunnik van Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, sticht Servatius en Antoniusaltaar [...] ‘quod in altari quod dicitur Conceptionem Marie ac Elisabeth vidue contiguo videlicet situato sepulture parentum dicti domini Anthonii fundatoris in choro vulgariter nuncupato des prochiaenschoir in sepedicta ecclesia de Breda in parte meridianem constituto [...]’. SAB, NBG, 16 mei (kanunnik Hendrik Loeyen † na 1542) nevendienst op ‘parochiaensaltaar’. Zie ook hierboven aantekening 215.
- ²¹⁵ ‘Secreet’ SAB, KR 1541 blz. 155; SAB, Afd. IV-1 (coll. Havermans), inv.nr. 10 (verzamelband Privilegeboek [L]), fol. 88-89: (1555 okt 13) ‘Aldus gedaen [...] in de camer oft secreet van der kercken van Breda daer der stadcommen inne staet’. Sacristie SR 1580, fol. 116v en 121. Het meest curieus blijft het ontbreken van een eigen kapittelzaal voor de weinige, permanent aanwezige Bredase kanunniken die altijd ‘loco capitulariter’ heetten bijeen te komen.
- ²¹⁶ In chronologische volgorde met epitafen; Kalf, *De monumenten*, 112-117: kamerheer Joris van Froenhuysen † 1523/27 (later aangebracht?) Vos (1986), 185 [ca. 1545]; bevelhebber Jan van Dendermonde-Borgnival † 1536, aangebracht in 1555. Zie voor grafrechten en epitaaf [kort voor 1553] m.b.t. Claes Vierling, griffier van Rekenkamer † 1543 SAB, R 458, fol. 4v (4 jan. 1553): betaling van 25 Kgl. ‘ter saecke van de faute daerin de voirgen. wijlen Claes Vijrling begraven is, in de voirs kercke van Breda in den omganck achter den Hoogen Choir ter plaetsen daer gestelt is het epitaphium’. Voor minder hooggeplaatsten met grafstenen: Steenkamp, *De grafzerken in de Groote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 1 Anna van Metz-Ponnoye, gouvernante van Rene van Châlon († 1531); nr. 10 Otto van Bruheze, schout van Breda 1520-1523 († 1531), nr. 6 Catharina, buitenechtelijke dochter Renesse († 1543). Met ingelegd bronswerk: nr. 33 Jean de Hocrum, hofmeester 1536 († 1542); nr. 11 kamerheer Gabriel de Biest † 1545 ed. Goor (1744), 82-83; nr. 78 kamerheer Jean Boubert-Pergamont † 1550; vgl. Afd.II-1 (Archief Weeskamer), inv.nr. 144 (rekening 1552) ‘Den sarck metten copere op Pergamonts graft heeft gecost tot in ‘t schip toe Antwerpen’ 54 gld. Vracht- en tolkosten 28 st. ‘Den sarck uut schip te doen tot Breda ende te doen vueren tot op ‘t Kerhof 15 st; Den sarck te doen van den Kerhof op ‘t graft ende daer den fondament uut te breken ende den sarck te doen legen etc ‘tsamen’ 2 gld 8 st. Totale kosten dus ruim 56 ? gld grotendeels betaald door zijn zwager Jan Spierinck respectievelijk zuster Elisabeth Pergamont te Antwerpen. Uit dit perspectief gezien, is het veilig aan te nemen dat de meeste van deze zerken nog min of meer op hun oorspronkelijke locatie liggen in tegenstelling tot andere elders in de kerk.
- ²¹⁷ KMI [ca. 1550]. Vgl. SAB, KR 1536, 75 (glasreparatie westelijke zijkapellen en ‘in den pandt’). Anna-pand was eind-zestiende eeuw niet gangbaar meer; SAB, KR 1586/87: herstel glasramen ‘in Sint Joris pant’. De zijbeuken van het schip als zodanig hebben geen ramen. Vgl. CKAP, nr. 11 (1482) en nr. 12 (1485): ‘ambitu’ = zijbeuk; KR 1526, fol. 35 ‘pandt’ = koorzijbeuk; hiervoor aantekening 184 (1536): ‘pant’ = koorzijbeuk.
- ²¹⁸ SAB, KR 1584 ev, ad Bankenregistratie m.b.t. jofr. Sestich in 1584 Annakoor, maar in 1588 bij Mattheuspijler. Voorheen geïdentificeerd als zijkapel 1 dan wel 7 = doopkapel, in ieder geval steeds op de zuidzijde; Van Goor, *Beschrijving*, 84 respectievelijk Kalf, *De monumenten*, 76.
- ²¹⁹ SAB, Afd. V-1 (Varia), inv.nr. 539 (16de eeuws; fol. 1-8 oorkonden geauthentiseerd door notaris Arnold Ygrams; fol. 9-1 cijnsregister 1551-1563); SAB, NBG, 27 febr. (mr Jan van Avoort/Etten † 1492) ‘Begraven tussen Sinte Annen en Sinte Katelnyenchoor’; vgl. Bakker, ‘Opschriften van grafzerken’, nr. 23 hergebruikte zerk aangetroffen in noordbeuk. J 41 = G 9 Anna en Catharina-altaar in Annakoor (1579).
- ²²⁰ Tot nu toe door Van Goor en Kalf als Michielskapel aangewezen.
- ²²¹ SAB, KR 1586/87, Inkomsten, ad bankengeld.
- ²²² SAB, Afd. V-1 (Coll. Varia), inv.nr. 539, fol. 9r [na 1551]: ‘waeraff over veertich jaren heeft geweest rector heer Peeter Butter dye overleden zijnde, is gesuccedeert heer Adriaen van Sprundel in ‘t jaer ons Heeren dysent viiffhondert ende dertich, denwelcken noch in ‘t leven is. Ende door transportereren heeft gefundeert heer Willem van Galen, soon synde van Jan van Galen, voortaan heer Willem van Galen sone van Frans Gale hebbe dit beneficium ontfangen anno duysent vyffhondert een en viftich synde daeraff rector ende een possessor’. Vgl. NKPL, 28 juli Peter Rutten 1513, juli 7 Willem van Galen 1551. Rutten was zeker in 1488 en 1489 tevens vicaris; SAB, Afd. III-23, inv.nr. 2 (absentenrekeningen), in anno.

- ²²³ SAB, R 474 (1569), fol. 8; niet aangetroffen. Zie voor het testament van De Hooghe († 1573) aanteekening 289.
- ²²⁴ In de buurt van deze kapel werden aangetroffen: grafzerken van Evert van Wissel († 30 april 1476) [= hofmeester in de jaren-1450?] met zijn vrouw Willemke van Selbach († 17 aug. 1457), en kapelaan Peter van Kouweler († 14 mrt. 1518); Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nrs. 15, volgens J.C.P.W.A. Steenkamp, 'Grafzerken in de Grootte Kerk te Breda', in: *Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslachts- en Wapenkunde 1883-heden* 55 (1937), cirkeltype) en 22 (type onbekend). De laatstgenoemde NKAP, 14 mrt. 1518.
- ²²⁵ SAB, KR 1547, 263: 21.500 'cleyne [sten?]'; 1548, fol.?: 50.000 en 10.000 stenen plus kalk voor 'nye coir van Synt Anna'; vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 29 en Kalf, *De monumenten*, 60, maar uit de zeer slecht leesbare passages blijkt geen toewijding aan sint Joost. Vgl. voor onleesbare passages een door Van Keppel vervaardigd afschrift SAB, Afd. III-8, inv. 837.
- ²²⁶ SAB, Afd. III- 21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 362 (manuaal 1542): 'Heer Jacob van den Poel en heer Heynrick van Rijsbergen, rector van Onser Liever Vrouwen outaer op Sinte Annenoutaer tot Breda'; inv.nr. 354 (cijnsregister 1427): 'Item Onser Vrouwenaltaer bi den toren'. Vgl. G 2 (1301) 'Maria onder de toren' in Annakoer ter waarde van 23 rgl. = J 55 (1311) 3 missen.
- ²²⁷ Juten (1933, vooral 98-99) kan nauwelijks gelden als een biografie; G.C.M. Dijck, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* ('s-Hertogenbosch, 1973), 446 ad F; V. Paquay, 'De laatste vrouw van Breda op Huize Valkenberg: Maria van Loon-Heinsberg († 1502)', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 43 (1990), 162 n. 10. Zijn testament van 15 nov. 1504 is niet overgeleverd.
- ²²⁸ Tot dusver aangewezen als zijkapel 6 (Van Goor), dan wel zijkapel 2 (Kalf).
- ²²⁹ Er bestaat geen zekerheid over de graflocatie van Hendrik van Nassau-Merwede († 1517), gehuwd met Catharina van Merwede († na 1530), die, als schepen in Breda en hier opgevoerde naamgever van het geslacht, wel bij het kapittel en de 'gemene kapelanen' maar niet bij Begijnhof memories stichtte. Zie NKPL, 25 sept.
- ²³⁰ NDR, inv.nr. 7976, p. 85v (17 mei 1581).
- ²³¹ In de buurt (zonder dat de oorspronkelijke locatie vastligt) werden aangetroffen in chronologische volgorde de middeleeuwse grafzerken van: Alijt x Aert Isaacx († 8 sept. 1492), Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nr. 13 (volgens Steenkamp (1937), kol.197 [15E] met huismerk en opschrift); jhr Andries van Lier x Anna van Eyntmer († 16 mei 1522 / 24 mei 1563), Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nr. 12 = Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 35 (afb.) en Bakker, 'Opschriften op grafzerken', 197-198 [1522/63]; hergebruikt familiegraf [zonder jaar] onder andere kapelaan Jan Hoze († 1500? zonder datum), Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nr. 20 = Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, 196-197 [1508], Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 39 (afb.: evangelisten, cirkel en opschrift).
- ²³² Zie over hen uitvoerig F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen* (Zutphen, 1953), 68-108; vgl. aldaar, afb. 1 (portret Dirk) en afb. 11 (portret Adriana). Op haar naam werd 10 st door kerkbestuur uitgekeerd aan de pastoor; SAB, KR 1535, fol. 59. Het echtpaar nam ook een deel van het Nassause familiearchief over. Een ander deel kwam uiteindelijk terecht op kasteel Loon op Zand waar het tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren ging.
- ²³³ Aangebracht werd wel een koperen grafplaat ter herinnering aan zijn vader Claes van Assendelft, heer van Assumburg († 4 sept. 1501), in de Haagse Assendelftkapel, waar de oudere graftombe (ca. 1495) van Gerrit van Assendelft († 1480) en Beatrix van Dalem († 1492) kort na de brand van 1539 zal zijn hersteld.
- ²³⁴ Vgl. Holleman, *Dirk van Assendelft*, 109-167; tekening van Delftenaar Willem W. van der Lely, 1757 (Den Haag, KB, Handschriften, ms 130 B 18, deel II, fol. 27-29) ed. EN 1998, 158. Vgl. voor manuscript *Algemeen Nederlandsch Familieblad* (1883), nrs. 52, 1-4; 53, 3-4; 54, 3-4; 55, 4-5 en 56, 4-5. Ontwerp van epitaaf toegeschreven aan Cornelis Florisz uit Antwerpen op stijlovereenkomsten. Traditioneel volgens Van Goor en Kalf: Franciscuskapel.
- ²³⁵ H. Tummers, 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur in Nederland', in: R. Falkenburg e.a. (eds.), *Beelden in de late middeleeuwen en renaissance* (Zwolle, 1994), 243-244. Gewezen zij op het standaardwerk van K. Cohen, (*Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and Renaissance* (Berkeley, 1973), die de Bredase transi opneemt in een Europees overzicht (191 nr. 65). In alle beschrijvingen van monumenten in de kerk vanaf de 17de eeuw tot de herontdekking in 1912 schittert dit graf door afwezigheid.

- ²³⁶ Op basis van KDC, Collectie Juten, inv.nr. 3-57 verwijzend naar SAB, R 634 (schepenprotocollen Terheiden 1542) en 635 (1548) zonder paginaverwijzing. Overleden 1557 juli 26 respectievelijk onbekend.
- ²³⁷ NDR, inv.nr. 7976, p. 85 (1581 mei 17). Vgl. R 476, fol. 202 (1574) en 488, fol. 157v (1587?) m.b.t. executeurs-testamentair en de dochters van de kapelaan.
- ²³⁸ G 23. Vgl. bedragen van identieke hoogte G 29 (1440 !) = J 51 (1442): Kruisaltaar in Herenkerk; G 52 = ND I, reg. 2990 (1539) memoriemis in Prinskapel.
- ²³⁹ ABB, Afd. III-27 (Coll. Juten), inv. nr. 130: (1500 mei 20) 'in capella de Nyspen'. R 415, fol. 265 (12 feb. 1503) 'staende achterin Onse Lieve Vrouwe kercke, koer van den Campe'; R 416, fol. 13: (22 nov. 1503). R 427, fol. 94 (12 nov. 1520): 'Quam Godert vander Zande heeft vercoft Thomasen van Breempt tot behoef van eender lampen te verheffen ende te [...] voir het Heylich Graff ons Heeren in de choer genaempt van Nyspen in den kercken van Breda twee rgld (..) tjaers erfchijs daer alle [...] op sinte Bavendach dairaf den yersten chynsdach is geweest tsinte Bavendage anno XX lesteden uyt ende op zyn huys ende erve [...] ende uten hovedairaan liggende gestaan ende gelegen tot Breda in den Molenstraet neven Adriaens van Etten huys ende erve op te suytsyde ende Henric Montens, rentmeister tot Breda huys ende erve opt noortsyde ende oic oistwert'. Thomas van Breempt († voor 1546) was naast schrijverker (*Taxandria* 1926, 312) 'dienaer' bij de Van Nispen's; zie over hem tevens aantekening 288. Vgl. SAB, R 434, fol. 59v: (14 apr. 1529) overheveling van 2 rgld erfcijs naar huis in Gasthuisstraat tot 'onderhoudinge van een lamp bernende te houden in den choer Vanden Camp geheten, nu Van Nyspen'. Zie voor jongere gegevens nog SAB, KR 1595 ed. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 43 (klepel uit grote klok overgebracht naar 'capelle van den Heyligen Graff'); SAB, R 508, fol. 148 (sept 1609) schuld van 40 rgld. uit goed Gageldonk t.b.v. 'de fundatie van 't Heylich Graf in choore van Nispen [...], dervan rector is geweest heer Peeter Henrick Philipsz'. Onbekend is welke vorm het graf had: graflegging-scène ofwel architectonische imitatie van de polygone Grafkerk te Jerusalem. Vgl. Nusselder, 'De Marthakapel te Delft. Een onderzoek', waaraan tevens een Jerusalembroederschap verbonden was. Voor oorsprong van type: N. Untermann, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form, Funktion, Verbreitung*. (Darmstadt, 1989).
- ²⁴⁰ N. Vroom, 'Een onbekende ontwerp-teekening voor een gebrandschilderd glas in de St. Lieven Monsterkerk te Zierikzee', in: *Oud Holland* 59 (1942), 171-178, vooral 176 afb. 4 met onjuiste situering in zijkapel 14 in navolging van Kalf. RAG, archief families Menkema en Dijksterhuis, inv.nr. 1375; bij-schrift: 'Epitaphe also die tegenwoordich tot Breda in de kercke staet alwaer die Van Nispens eertijts gewoont hebben'.
- ²⁴¹ In 1916 aangetroffen in hok bij toren; afb.: Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 148 en *Jaarboek De Oranjeboom* 46(1992), 61. Graftschrift echter al sinds ca. 1682 bekend; S. van Leeuwen, *Batavia Illustratie* (Amsterdam, 1678), 1025-1026; vgl. SAB, Afd. IV-10 (Coll. Kleyn), inv.nr. 115.
- ²⁴² SAB, SR 1519, fol. 186v; 1523, fol. 78 jaarlijkse bijeenkomsten op Palmzondag.
- ²⁴³ Vgl. SAB, R 805 (akten van procuratie), fol. 71-71v: (1546 dec. 20) Procuratiebrief voor Anthonia van Nispen op basis van machtiging van 15 mrt. 1543 in conflict om benoeming, omdat haar man Jean Virson Anton Hagaert had voorgedragen als kapelaan, terwijl Eustachius van Brakel (z.v. Willem Eustachius van Brakel, heer van Oud-Wulven (Utr.) † 1536 x Catharina d.v. Govert van Nispen) Wijnant van de Wijngaerde naar voren had geschoven; met dank aan dr T. Kappelhof (Den Haag). In 1545 was kapelaan Jan van de Zande, tenminste sinds 20 mei 1500 benoemd, overleden; NKPL, 29 sept. Genoemde collator Eustachius (†1570) liet alleen dochters achter.
- ²⁴⁴ SAB, R 429, fol. 190v: (19 juni 1523) Maria en Joris op Barbara-altaar; SAB, SR 1535, fol. 138 (erfrenten) rector van beneficium van Sint Barbara; 1553, fol. 21v: 'Item betaelt de beneficien van Sinte Aechte op Sinte Barbarenaltaar in der kercken van Breda ouyck uytten voers. erve verschenen Martini anno LII 30 grt paym. = 6 st 2 ort'. Vgl. R 487, fol. 85 (7 okt. 1585) overdracht van 30 st erfcijs voor 't Sinte Barbarenaltaar', zonder nadere locatie.
- ²⁴⁵ Beenakker, *Breda*, 172 op basis van SAB, SR 1566, fol. 162 (28 aug. 1566) tien soldaten 'die de twee metaelen colommen van Sinte Barbelenaltaere ter neder hebben geholpen den xxien augusti ende die gedraghen hebben ten huys van Christoffel Harmsen den medecyne [...]'.
²⁴⁶ SAB, NBG, 25 juni (Jan Daniels † 1510) 'begraven in Sinte Annapant by Sinte Barbara', reeds kapelaan in december 1486; SAB, Afd. III-273, inv.nr. 1 en reg. 1 (6 dec. 1486). M. W. van Boven, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda* (Aalsmeer, 1987), 36-37 gebaseerd op testament van 6 augustus 1572 van kapelaan Adriaen Evert Snavels, begraven in het graf van zijn moeder en zuster. SAB, Afd. II-1 (Archief

- Weeskamer, inv.nr. 260 (rekening 1573), fol. 26-37: 'Item noch betaelt den 15den decembris anno 1584 heer Jannen van Zundert tot behoef van de twee rectors van de priemverlaetmisse op Sinte Barbarenaltaer in de kercke van Breda' 30 st per jaar.
247. B. Roy van Zuydewijn, 'Rouwbordes te Breda', in *Nederlandsche Leeuw* 44 (1926), kol. 121-122 [rouwbord Cornelis Montens † 1581]. Voor deze familie Y. Nijgh, 'Montens', in: *Jaarboek Centraal Bureau van Genealogie* 22 (1968), 37-84.
248. SAB, KR 1588 ad vrouwenstoelen ed. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 47-48: Maria van der Hulst, gehuwd met Gerit van de Broer, heeft bank bij sint Sebastiaan 'in den pandt'; vrouw van jonker Ijsbrant Verstaten bank in het Sebastiaanskoor.
249. SAB, NBG, 17 juni (Cornelis van de Water 1481), 7 dec. (Jasper van Lier, zangmeester † 1542). De locatiekeuze van laatstgenoemde hangt wellicht samen met de hier optredende koralen en zou daarmee verwijzen naar het noordtransept.
250. Afd. I-1a (OA), inv.nr. 2183, blad 2: (1584 juni 22) verrotte spanten van leidak boven 'Sinte Kathelijnekoir'.
251. Zie aantekening 221.
252. SAB, NBG, 8 juli (Liesbet x Jan van Petershem † 1530) en aantekening 221. In 1542 was het Andreas en Laurensaltaer in bezit van de kapelaan Wouter van Eindhoven; SAB, Afd. III-21 (Archief Begijnhof), inv.nr. 362, ongefolieerd achterin. Jongere manualen voor 1590 verwijzen echter naar rentmeesters van de kapelaans.
253. Hier ('in predicta ecclesia de Breda in choro Sancte Crucis') kwam het kerkbestuur met het klooster Vredenburg tot een regeling; Juten (1909a), reg. 91 (13 aug. 1510); SAB, KR 1586, ad collectes 1584/85.
254. SAB, KR 1504, fol. 1v houten plateau voor altaar; 1526, fol. 32 aanbetaling steen 12 rgld.; 1547, 260 schrijnwerker H.-Kruis; 1549, 285 glasreparatie H.-Kruiskoor; 1586, fol. 23r timmerman lijmt H.-Kruisafel; 1587, fol. 30 herstel leidak 'Chruyscoren', (6 mrt) timmerman maakt 'stok' voor H.-Kruis.
255. SAB, KR 1535, 56 twee vanen; 1545, 231. 14 el rode gordijnen; 1589, fol. 21 zwarte kruisen op altaarkleden, ophangen van kleden; 1549, 285, reinigen gordijnen; 1589, fol. 21r ophangen kleden.
256. Vgl. SAB, NBG, 9 sept. (Janneke wed. kastelein Joost Vlemincx † 1523), 14 nov (Engel v/d Porte [geboren van Meer] † 1515).
257. Alleen SAB, KR 1537 en 1538 geven consequent de weekdagen voor de 'gestichte missen'.
258. Voor uitbetalingen aan missen die vaak als vaste lasten bij de lijffrenten werden ondergebracht: SAB, KR 1526, fol. 40; 1535, 58 en 59; 1537, 85; 1538, 110; 1539, 128; 1540, 131 (klad?) en 132; 1541, 162; 1542, 177; 1543 187 en 199; 1544, 208 en 220; 1545, 226; 1546, 258; 1547, 266; 1548, 282; 1549, 292. Ontbreken in fragmentarisch overgeleverde KR 1503, 1504; 1524 en 1536. Kruisbroeder SAB, KR 1542, 177 en 1543, 187 (3 ? rgld doorgehaald, later hervat in 4 ? rgld.). Vgl. misleidend overzicht bij Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 57-58. Of alle in de KR vermelde altaarattributen hierop betrekking hebben staat niet vast. SAB, KR 1539, 119 altaarkleed; 1541, 154, altaarkleed, fluwelen doek, 155 zijden versieringen; 1542, 170 kelkomsel, 174 boekbinden H.-Kruis; 1544, 217 wassen linnen H.-Kruis; 1546, 240 vermaken kazuifel; 1584/85, fol. 15v verkoop versleten fluweel. Miswijn bij uitzondering genoemd in SAB, KR 1544, 218 (7 rgld.), brengen we met dit altaar in verband.
259. SAB, KR 1542, 177 ed. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 58: 'Broder Hynrick den cruysbroeder van eender myssen die hij ghedaen heeft voer Hielich Cruys verscenen tot Bamis anno XLIII'.
260. In het algemeen over de 'Nederlandse' orde van kruisheren, gesticht ca. 1200 te Huy: *Lexikon des Mittelalters* V, kol. 1500-1502. Over het in 1314 gestichte klooster te Asperen is geen gedegen studie beschikbaar; vgl. *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis van de Kruisheren* 1 (1943)-heden. In Breda reeds eind-14de eeuw actief; Erens, *De oorkonden*, nr. 160 (31 juli 1395). SR 1515, fol. 329v restitutie van gelden door kruisbroeder Hendrik.
261. Vgl. SAB, KR 1584 en 1585, ad Collectenlijsten: 'cruyschoor'; KR 1586/87, fol. 19 verworpen tot Kruismis op vrijdag.
262. SAB, NBG, ad Jacobsaltaer 17 apr. en 16 juli (Margriet x Ansem Goris 1541), 1 juni tegenover preekstoel (Kathelijne x Hendrik de Bye), 19 juli 1579 (kapelaan Jan Daems), 1 okt. 1529 (Floris Tierloot). Zie voor laatstgenoemde kapelaan Tierloot, pastoor van Dongen, verbonden aan Agatha-altaar hiervoor; SR 1492: 'Item heer Florys van Dongen, rector van het Sinte Aechte outaer, 30 grt paym. verschijnende tot Paeschen' = 5 st 3 ort uit huis Paradijs.
263. KDC, Collectie Juten, inv.nr. onder verwijzing naar R 424, fol. 342 niet aangetroffen. Tot nu toe aangeduid als Catharina- (Van Goor), respectievelijk Hubertuskapel (Kalf).

- ²⁶⁴ Blijkbaar nog niet verplaatst in 1522 mrt 7; R 429, fol. 33v-34: kapelaan Joost Bruynin, 'rectoir van den altair Onsen Vrouwen ende Alergodsheyths in derselver kercken van Breda', laat beslag leggen op perceel aan Ginnekeneinde i.v.m. achterstallige betaling. NKPL, 2 sept. [zonder jaar]. Juten, *Concilium de Beke*, 171 Christaen van Buyten, rector van Andreas en Judocus altaar verwerft door ruil het kostersambt van Hage 1473-1485. *Les 'Libri Annatarum' pour les pontificats d' Eugene IV à Alexandre VI (1484-1503)* ed. E. Brouette (Analecta Vaticano-Belgica 24), Brussel 1963, 66 nr 187: (1488 juni 19) Johan Molitor, Luiks priester, verplicht zich de annaet (financiële verplichting aan de paus uit de altaarinkomsten in het eerste jaar) te voldoen in verband met aanstelling als kapelaan van het Andreas- en Judocusaltaar in de Sint-Joriskapel, gelegen in *ambitu dicte ecclesie Beate Marie*.
- ²⁶⁵ SAB, Afd. III-273, inv.nr. 3 (rekening geïncorporeerde beneficiën 1486-1507), ad 1486/87 tegen drie missen per week. Vgl. G 10: 1340 ter waarde van 24 rgld, toevoegingen 14 rgld voor een mis respectievelijk 13 rgld voor twee missen.
- ²⁶⁶ NKPL, 9 aug. [Gillis Johans x Catharina B. Johansz 1567] en 21 aug. [Hendrik B. Johansz x Adriana 1500?], beide secundair; 17 nov. (Catharina Bartholomeus † 1530). SAB, NBG, 4 apr. (Liesbet x Simon Cocksz 1506), 10 juli (Katelij n Bartholomeus † 1565/68?). Vgl. voor locatieproblematiek een zerk aange troffen in hoogkoor Steenkamp, *De grafzerken in de Groote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda*, nr. 84 = Gooskens (1992), 16 (Simon J. de Cock 4 apr. 1506 en Liesbet v/d Ruts 26 juli 1501).
- ²⁶⁷ Bedoeld is Bernardus van Clairvaux (O.Cist.). R 478, fol. 106v: (13 juli 1574) mr Nicolaas van der Brant had in 1532 juli 17 een rente van 2 Kgld verkocht aan kapelaan Gerit Oelmans [† 1574? Van Goor (1744), 88] en bevestigt hierin nu kapelaan Jan van Zundert († 1574).
- ²⁶⁸ Vgl. SAB, R 633 (schepenprotocollen Terheijden): (23 okt. 1537) Frans Sanders, rector van 'St.Laureiscapelrie opten altaer van St. Joris'. Deze kapelaan overleed 4 juli 1571.
- ²⁶⁹ SAB, NBG, 1 juli (kapelaan Frans Alexander 1571); 1 aug. (Cornelia wed. Peter Wygans † 1517/18?) 'aen die pylaer van Sinte Jorysoutaer'. KMI [1550], 84 (ad Pinksterzaterdag) 'ende de Schutten naer haer cap[el?]'.
- ²⁷⁰ Tot dusver werd zijkapel 3 geduid als H.-Geest- (Van Goor) respectievelijk Joriskapel (Kalf). Van Goor wees zijkapel 5 als Joriskoor aan.
- ²⁷¹ Van Goor 's valuatie, 85 nr. 36: 22 rgld. Zie voor Utrechtse prelaat: Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk*, 720 († 3 mei 1475; prebende Oudmunster Utrecht 1455-1458-1475). Over de familiale achtergrond is weinig bekend. Dank aan de auteur (Zeist) voor omvangrijke aanvullende informatie.
- ²⁷² SAB, NBG, 22 mrt (Katelij n van Beversluis x mr Jan van Hulten, [schout van Terheijden 1546]), 15 juli (Johanna Rutten [d.v. Godfried Pigghen 1526?]); 22 juni (Jan Daems, kapelaan 1579).
- ²⁷³ SAB, SR 1508, fol. 26 wijbisschop onthaald op 2 stadskannen = 12 ? st.
- ²⁷⁴ G 42 = J 33 en 34 (30 rgld) en G 43 = J 48 (21 rgld). R 479, fol. 109v: (1575).
- ²⁷⁵ De doopkapel werd in 1540 bekleed met blauwe en witte Naamse plavuizen (KR 1540, p. 147 (200 plavuizen = 10 rgld); 1547, p. 262 mr Jobben met vier knechten en hulpkrachten gedurende halve dag 'om den vloer te legen aen dat portael acht onder den toren'; 1549, 285 en 287 'planeren' van kerkvloer onder andere met leem gedurende een 25-tal dagen door verschillende arbeidskrachten).
- ²⁷⁶ Steeds in verband gebracht met de doodsthematiek; Kalf, *De monumenten*, 73-74; W. van Leeuwen, *Langs oude Brabantse kerken. West-Brabant* (Baarn, 1976), 82.
- ²⁷⁷ J 37 (3 missen) = NDR, inv.nr. 8569, nr. 40 (toegekend aan derden); J 59 (missen onbekend) = aldaar, nr. 61 (14 renten) en J 38 (1 mis) = aldaar, nr. 40 (3 renten). Vgl. oncontroleerbare misfundaties op Anthoniusaltaar volgens Van Goor, nr. 51 (1519 ! laatste mis) en 55 (1574 weekmis), waarbij NDR, inv.nr. 8569, nr. 85 weekmis op het Andriesaltaar plaats.
- ²⁷⁸ SAB, NBG, 19 jan. (Laurens Koc 1508), 7 febr. (Margriet Koecs 1520), 14 juli (Marcelis Koecs sr. 1520), 20 juli (Laurens Koec 1508).
- ²⁷⁹ Rector van Jan de Doper en Jan de Evangelist was Johan Boech († 1525), die in 1515 hun kapelaan was. Als kapelaan van Johan Baptist op het Antoniusaltaar volgden na Dirk van der Stelt vanaf 5 febr. 1580 Joachim Goswijnsz en Mathijs Hulsel; NDR, inv.nr. 7976, fol. 86. In 1567-1573 kapelaan van Jan Baptistaltaar: Claes Pellen alias Hulshout.
- ²⁸⁰ Benaming 'H. Graf' tenminste gangbaar in het midden van de 18de eeuw; zie aantekening 140. Mogelijk oorspronkelijk bedoeld als opslagruimte voor de begrafenissen.
- ²⁸¹ M.b.t. eerstgenoemde J 14 geen locatie, maar G 45: 'bij de vonte' en NDR, inv. nr. 8569 (rekening 1684), ad nr. 18 'Zoete Naam Jezus bij de vondt'. Omstreeks 1575 was Gerit Oelmans († 1574?) hiervan rector; SR 1579, ad erfrenten (niet uitbetaald).

- ²⁸² De Oranjeboom, opgericht in okt. 1540 en wel als afsplitsing uit Vreugdendael, vormde een club van hervormingsgezinden; W. van Dijk, 'Wij vaten genuecht uijt rechter liefde, overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijkers', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 39 (1986), 74-78. NKPL, 13 juni (Elisabeth d.v. Martin Bonten † 1527). Zie ook bijzondere feestdag gevierd door het kapittel NKAP.
- ²⁸³ SAB, KR 1547, blz. 264 (slecht leesbaar) ed. J.R. baron van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Grote- of Lieven Vrouwen Kerk te Breda in den XVIIe eeuw, uit oude rekeningen medegedeeld*. (Breda 1905), 29: reparatie van goten boven kapellen waarvan laatste minst zeker. Dit is een van de weinige keren dat in de overgeleverde kerkrekeningen namen van zijkoren voorkomen.
- ²⁸⁴ Ambachtsbrieven Bezemer, *Oude rechtsbronnen*, 96-101 (1419-1526). Het ambacht beschikte kort voor 1590 over eigen uitvaartmispewaden. De eigen ambachtsknecht ontving jaarlijks van kerkbestuur een vergoeding voor het klaarzetten van de visbanken, waarvan het onderhoud ten laste van de kerk kwam; KR 1552/58, fol. 8 negen stuivers betaald sinds KR 1535, fol. 54; 1538-1540 aan Andries Vogelaer; 1539-1543 Meus Vogelaer; 1544-1549 Adriaen. Onderhoudskosten (voornamelijk hout) KR 1503 e.v. Voor begraaflocatie van familie Wagenrad midden 16de eeuw aantekening 151.
- ²⁸⁵ SAB, R 461, fol. 161: (27 juli 1556) 'Godert Henriccx zone vanden Broeck ende Cornelis van Schaernberch, heyligeestmeesters nu ter tyt alhier tot Breda, ende Jacop Wilems Stevenszone als executeurs van den testamente ende uterste wille van wijllen Lysberth Cornelis Andries Ghoris dochter, weduwe was wylen Thomaes van Breempt, kenden ende lyden dat in voldoendeing van alsulke zess Karolusgulden tsiaers als de voergen wijllen Thomaes van Breempt ende Lysberth Cornelis Andries Ghoris dochter, syn huysfrou, by honnen testament tesamen gemaect heben tot behoef van der Vischkoopersaltaer in de kercke van Breda op ten last van zekere misse te moeten doen doen nae uytwysen van denselven testamente zy executeurs voirgen wittelick bewyst, getransporteert ende overgedragen hebben (...) met desen met behoorlick verthylene Arenden Aetssone van Bommel ende Ghysbrechten Jan Gysbrechtssone present ende 'tzelve accepterende als dekens nu ter tyt vischkoopersambacht tot behoef van der Vischkoopersaltaer in de kercke van Breda voirs de twee losrenten nabescreven; te weten yerst drie karolusgld vijf stuyvers ende derdalf ort stuyvers tsiaers erfchijns (...) die Cornelis Jan Lambrechtssone jaerlicx uytreyckt ende der voirgen wylen Lysbetten Thomaes van Breempt weduee eertyts in rechter erfvoorwade verlyt heeft uit ende op syn huys, hof ende erve (...) gelegen tot Breda in de Lange Brugstraet alle jaer op sint Jansdach Baptisten in junio verschijnende nae uytwysen des schepenbriefs in Breda daerof zijnde van dato anno M Vc zesendeveertich, vyer dage in meerte. Ende noch drie rijngld (...) tsiaers erfchijns (...) die onde andere dervoiren wijllen Lijsbetten Thomaes van Breempt weduee eertyts by Marien Godert Piggen dochter metten voirs Corneliesen Jan Lambrechtssone, heuren man ende voight, in voldoendeing ende in mindernisse van den coop van den huys ende erve tot Breda in de Lange Brugstraet voirs getransporteert ende overgedragen zijn nae uytwysen des schepenbriefs in Ghilze daerof zijnde van date anno XVc zesendeveertich, negen daghe in meerte ende die Adriaen Wouters nu tertyt jaerlicx uytreyckt uyt zijn stede ende erfmissen ten Ryen aen de kerck gelegen alle jaer op sint Thomas aposteldach in decembri verschijnende, nae uytwysen des schepenbriefs in Ghilze daerof synde van dato anno M Vc ende dertich opten yersten dach in februario. Welcke schepenbrevan van de twee losrenten voirs de executeurs van den testamente voirs den dekens van der vischkoopersambacht voirs jegenwoordelick voir ons schepen voirs overleverden. - Dies bekonden deselve dekens van de vischkoopersambacht daermede wel voldaan ende vernecht te zijn van de zess Kgld. tsiaers by den voirgen wylen Thomaes van Breempt ende Lysbetten zyn huysfrou in honnen testamente tot behoef van der vischkoopersaltaer gemaect ende gelaten zijnde voirs wel verstaende dat van de vijf stuyvers ende derdalf ort stuyvers tsiaers die aen de twee getransporteerde renten voirs oeveren boven de zess Karolusgulden tsiaers der vischkoopersaltaer by den testamente gemaect zijnde voirs de deken van der vischkoopersambacht voirs den heyligeestmeesters tot behoef van de Tafel 's Heilich Geest tot Breda voirs in penningen voldoen ende betalen sulen metten altoos deselve dekens geloefden te doen ende de heyligeestmeister'. Een erfcijs van 20 st t.b.v. 'vischkoopersaltaer' rustte op een huis in Gasthuistraat; R 459, fol. 70 (1554 april).
- ²⁸⁶ ABB, Afd. III-27 (Coll. Juten), inv.nr. 127 (afschrift door notaris Jacob Wils 7 juli 1614): 1573 april 30 'Extract uyt den testamente van saligher de eerwerdighen ende ersamen heer Peeter de Hooghe zone van wijllen Jan de Hooghe, priester ende canonic der kercke van Breda ende was in dezelve testament onder alles geschreven als volght: Gepasseerd voor de notaris Christiaan Baers ende getuygen heer Frans van Ypelaer ende heer Jan Lenaerts, doen pristeren ende capellanen der kercke van Breda, in den jaere duyssent vijffhondert ende drie en tzeventich, de XXXe dach in april tusschen vijff ende ses uren nae den middaghe.

Item de testateur voors begeert, ordineert ende wilt dat men een brootmisse alle sondagen eeuwelyck doen sal op Sinte Franciscusaltaar in de kercke van Breda van der Passien Ons Heren Jesu Christi, daeraf Introitus en Humiliavit met een collecte pro sacerdote. Welcke brootmisse mijnheere de deken, de canonicke ende capellanen in de kercke van Breda, nu sijnde ende naermaels wesende, altijd sullen doen bij ordere, t'weten mijnheer de deken van de voors brootmisse doen den yersten sondach naer sijnen sterfdach ende soo voorts volgende; de andere vervolgende de sondagen de canonicke ende daernaer vervolgende; de andere vervolgende sondaghen de capellanen ende dan weder van nieuws te beginnen. Ende in deselve misse voor sijne ende sijne ouders sielen, altijd commemoratio ende gedenckenisse te houden ende naer de misse op zijn graff telcken reyse te lesen den psalm Miserere Mei Deus met de collecte pro sacerdote.

Ende daervoor besedet ende laet de testator voors seven karolusgulden ende seshien stuver erffelijck, te lossen te penninck seshiene, bij zijne executeurs oft erfgenamen te bewijzen ende wel te versekeren ende die in broode te hebben oft doet de voors executeurs ofte erfgenamen van den testatuer voors sullen leveren de hooftpeninghe van de seven carolusgld. ende seshien stuyver in handen van den deputeren van den capellanen tot Breda om deselve hooftpenninghen aan te leggen ende daarom te coopen een rente van seven carolusgld ende seshien st. Soe wanneer de rente vors gelost wordt, dat de hooftpenninghen daeraff altijd wederom bij de deputyeten van de capellanen aanegelegd sullen worden, daeraf zij altijd de administratie ende dispositie sullen hebben. Ende oft me in eeniger tijt versumelyck niet de misse te doen, soo sal het broot van dien sondage bij de dekens van de vischkoopersambacht gedeijlt ende gegeven worden, den armsten van het vischkooperambacht doen het allerbeste aanbesteed sal sijn'. Niet vermeld bij Juten, 'De collegiale kerk' of Van Goor, *Beschrijving*.

- ²⁸⁷ A. Wittman, *Kosman und Damian, Kultausbreitung und Volksdevotion* (Berlin, 1967); vgl. weinig informatief J. Zuring, *De heilige genezers Cosmas en Damiaan in Nederland*, Venlo 1989. Hier in de buurt aange troffen kerken: Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nr. 1 (Adriaan van Eyndmer † 1508 juli 8; NKAP, vrouw Cornelia Steedincx † 15[...]) en hun dochter Geertruit x Adriaan Schoyte † 1504 juli 25) en nr. 19 (Van Buyten 15[...]); vgl. *Taxandria* 44 (1937), 270-272.
- ²⁸⁸ SAB, NBG, 23 febr. (Catharina d.v. Jan Gijsbrechtsz); 19 juli (Katelij n Vincken [† 1540/41]); 8 sept. (Jan Gijsbrechtsz); 28 okt. (priester Goris van Os) 'Begraven acxhter die [...], tegen Sinte Mertensoutaer'. Vgl. in ZW-hoek aangetroffen zerk van Hendrik Vinck en zijn vrouw († 4? Jan. 1520).
- ²⁸⁹ SAB, OA, reg. 53 (26 okt. 1481); R 416, fol. 259 (9 dec. 1505). Afd. III-273, inv.nr. 2 (absentenrekening 1486-1507): 1ste fundatie Lambert Goetmans 1496-1501; Coll. Juten op grond van R 633 (1532) Peter de Bont die in 1535 overleed; NKPL, 14 okt. Repertorium Germanicum IX, 29 nr. 179 (4 feb. 1467) Andreas Cusa, kanunnik van Lebuinus te Deventer, maakt met pauselijke steun aanspraak op het Michielsaltaar na de dood van rector Arnold Ysaack; vgl. overlijden van laatstgenoemde NKAP 13 aug. [zonder jaar].
- ²⁹⁰ SAB, NBG, 20 mrt (Heike van Buysen), 21 okt. (Catharina x Godert van Nispen). NKPL, 7 dec. (Hendrik Montens 1493).
- ²⁹¹ Zie eerder vermelde grafzerken van hofmeester Evert van Wissel († 1457) en ridder Aernt van Lier († 1522), raadsheer tenminste sinds 1517, in noordzijbeuk; evenals in het middenschip die van Hendrik van Hasselt († 1504 apr. 19), hofmeester ca. 1490 en omstreeks 1500 stadhouder van de lenen; Bakker, 'Opschriften op grafzerken', nr. 25 en kol. 351-352 voor beschrijving.
- ²⁹² Cerutti en Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen* II, 27-30: Vader Otto (1498 - 1538) was een gevierd en veelzijdig lokaal kunstenaar (Kerkstraat). Hij had zes zonen, van wie een aantal dezelfde soort werkzaamheden voortzette: Jan Otten beeldhouwer (ca. 1496 - 1564), Frans Otten artistiek leider van de Grote kerk en rentmeester van de Assendelfts (1498 - 1560), Cornelis († na 1562) schilder die het tot burgemeester van Geertruidenberg bracht. De drie anderen traden toe tot de geestelijke stand: naast Willem A.J.A. Bijsterveld *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993), II nr. 339) werden Otto († 1551/60), die onderwijzer van de jonge René van Chalon was geweest en Christoffel († 21 okt. 1546) kanunniken in Breda. Neeffes van deze broers tref fen we aan als kapelaan Willem van Galen, zoon van Jan van Galen, die op weg naar Jeruzalem overleed; daarna Willem Fransz van Galen; NKPL, 1551 juli 7 en hiervoor aantekening 224 (Anna-altaar). Claes Jansz van Galen hield rond 1560 in Breda een kanunnikpost; A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand 1545-1569* (Tilburg, 1971). De mannelijke lijn van de familie stierf rond 1600 uit.